АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ тәдриси

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

БАКЫ - 1982

3

Scanned with ACE Scanner

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ
(Методик мәҹмуә)
«Азәрбајҹан мәктәби»
журналына әлавә

1954-ҹү илдән чыхыр.

Ијул—сентјабр

1982

№ 3 (115)

МҮНДӘРИҸАТ

ССРИ-нин тәшкил едилмәсинин 60 иллији гаршысында

М. Гасымов — Дилимиз вә терминолокијамыз . . . 3

Методика вә тәҹрүбә

Б. Асланов — Фе'лин тәдрисиндә омонимләр үзәриндә иш шакирдләрин лүғәт еһтијатыны артырмаг васитәләриндән бири кими 11

А. Бәкирова — Әдәбијјат дәрсләриндә тәсвири сәнәт әсәрләри васитәсилә шакирдләрә естетик тәрбијәнин ашыланмасына даир 18

Ә. Гулујев—«Диалектик сөзләр»ин јерли шивә материаллары илә әлагәли тәдрисинә даир 24

Т. Рзајев — «Бөјүк дајаг» романынын тәдрисинә даир 28

Низами вә мәктәб

А. Сәмәдов — Низами Ҝәнҹәвинин өјрәнилмәси тарихи һаггында гејдләр 34

Нәзәри гејдләр

А. Пашајев — Низами Ҝәнҹәви јарадычылығында хүсуси адлар һаггында 44

А. Һүсејнов — Мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасы һаггында 51

К. Алхасов — Ситат вә онун бә'зи әламәтләри . . 56

Х. Ҹаббаров — Табу вә евфемизм үслуби васитәләр кими 60

М. Ф. Ахундов—170

К. Тарвердијева — Халглар достлуғунун бөјүк ҹарчысы 64

Scanned with ACE Scanner

Һүсеји Ҹавид — 100

Ј. Гарајев, Ә. Саләддин — Бөјүк драматург, көзәл мүәллим 72

Консултасија

А. Ибраһимов — Әдәбијјатдан програм материалларынын планлашдырылмасы 79

Сизин китаб рәфиниз

Белә бир васитә зәрури еһтијаҹ вар иди 91
Фајдалы китаб 95

Редактор: **Ә. Әфәндизадә.**
Редаксија һеј'әти: **А. Бабајев, Ҹ. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. Микајылов.**

Техники редактор вә корректор: **Зөһрә Рзајева.**

Јығылмаға верилмиш: 18. 08. 82. Чапа имзаланмыш: 18. 11. 82.
Кағыз форматы: $60 \times 84^1/_{16}$=3,0 кағыз вәрәги.
Кағыз: тип № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу.
6,0 физики чап вәрәги. 6,0 шәрти чап вәрәги. 5,5 мүәллиф вәрәги.
ФГ 19732. Сифариш 5151. Тираж 13693.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-13-45.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 3, 1982-ҹи ил.

Scanned with ACE Scanner

ДИЛИМИЗ ВӘ ТЕРМИНОЛОКИЈАМЫЗ

Мәммәд ГАСЫМОВ
филолокија елмләри доктору,
Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Терминолокија
Комитәсинин сәдр мүавини

I. Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы јарадылдыгдан сонра өлкәмизин гардашлыг аиләсиндә бирләшән халгларын игтисади вә мәдәни һәјатындакы инкишафла әлагәдар олараг бу халгларын дилләри дә сүр'әтлә инкишаф етмәјә, зәнкинләшмәјә башламышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан габаг милли әдәби дилә, әлифбаја малик олан халгларын дилләри ССРИ јарадылдыгдан сонра әсл чичәкләнмә дөврү кечирмәјә башладығы кими, әдәби дилә, јазыја малик олмајан халгларын да әдәби дили формалашмыш, әлифбасы јарадылмыш вә һәгиги инкишаф јолуна гәдәм гојмушдур.

Партијамызын мүдрик милли сијасәти вә күндәлик гајғысы сајәсиндә Совет Иттифагынын он габагчыл республикаларындан бири олан Совет Азәрбајчанында јени сәнаје саһәләринин, машынлашдырылмыш коллектив тәсәррүфатларын, чохлу али вә орта мәктәбин, елми-тәдгигат мүәссисәсинин тәшкили, елми-сијаси биликләрин кениш күтләләр арасында јајылмасы, ичбари орта тәһсилин һәјата кечирилмәси дилимизин инкишафы онун даһа камил, јеткин вә гүдрәтли бир дилә чеврилмәси үчүн шәраит јаратмышдыр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Азәрбајчан дилинин ичтимаи функсијасы артмыш, ишләнмә даирәси гат-гат кенишләнмиш вә бу дил Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын дөвләт дили олмушдур.

Советләр Иттифагы аиләсиндә бирләшмиш бүтүн халгларын дилләриндә баш верән дәјишикликләр ејнилә Азәр-

Scanned with ACE Scanner

бајчан дилинә дә аиддир. Бу дәјишикликләр исә әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Азәрбајчан әдәби дилинин лүғәт тәркибинин јени сөз вә терминләр һесабына зәнкинләшмәси.

2. Бир сыра сөзләрин јени—әлавә мә'на кәсб етмәси.

3. Мүәјјән мигдар сөзләрин—терминләрин көһнәлиб, дилин лүғәт тәркибиндән чыхмасы.

II. Шүбһәсиз, әдәби дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси дејилдикдә илк нөвбәдә јени елми-техники, ичтимаи-сијаси вә с. терминләрин мејдана кәлмәси, ишләдилмәси нәзәрдә тутулур.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра дил гуручулуғу илә әлагәдар гаршыја чыхан ән мүһүм мәсәләләрдән бири мүасир дөврүн тәләбләринә ујғун терминолокијанын јарадылмасы иди. Бунсуз идарә вә мүәссисәләрдә ана дилиндә јазышмалар апармаг, ајры-ајры фәнләри мәктәбләрдә ана дилиндә тә'лим етмәк, ана дилиндә дәрсликләр, дәрс вәсаитләри, елми-күтләви әсәрләр јазмаг, рус дилиндән, еләчә дә башга дилләрдән Азәрбајчан дилинә тәрчүмәнин кејфијјәтини јүксәлтмәк вә бу кими башга тәдбирләр һәјата кечирмәк мүмкүн дејилди. Одур ки, Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы тәшкил олундугдан азча сонра көркәмли партија вә дөвләт хадими Н. Нәримановун билаваситә тәшәббүсү илә Азәрбајчанда терминолокија саһәсиндә көрүлән ишләри әлагәләндирмәк, һәмин ишләрә рәһбәрлик етмәк мәгсәди илә хүсуси Терминоложи комиссија јарадылмышды. 20-чи илләрдә терминолокија мәсәләләринин мүзакирәсиндә вә терминолокијанын системә салынмасында Терминоложи комиссија мүһүм рол ојнамышды. Комиссија 1-чи вә 2-чи дәрәчәли мәктәбләрин о заман терминләрә олан чох кәскин еһтијачларыны өдәмәк мәгсәдилә ријазијјата, чоғрафијаја, тәбијјата вә башга саһәләрә аид бир сыра терминоложи сөзлүкләр һазырлајыб нәшр етдирмишди.

Терминоложи комиссија әсасында 1929-чу илдә Азәрбајчан Дөвләт Терминолокија Комитәси јарадылмышдыр. Һәмин Комитә 1952-чи илдә Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Рәјасәт Һеј'әти јанында јенидән тәшкил едилмишдир.

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Рәјасәт Һеј'әти јанында Терминолокија Комитәси республикамызда терминоложи ишә рәһбәрлик едән әсас мәркәздир. Терминоло-

Scanned with ACE Scanner

кија Комитәси тәкчә сон 20 илдә орта вә али мәктәб програмлары һәчминдә, еләчә дә үмуми истифадә үчүн алтмыша гәдәр икидилли (русча-азәрбајчанча), чохдилли вә изаһлы терминоложи лүғәт һазырлајыб истифадәјә вермишдир. Бунлардан «Педагокика вә психолокија терминләри лүғәти»ни, «Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти»ни, «Чоғрафија терминләри лүғәти»ни, «Кимја терминләри лүғәти»ни, «Ботаника терминләри лүғәти»ни, «Мухтәсәр дилчилик лүғәти»ни, «Бәдән тәрбијәси вә идман терминләри лүғәти»ни, «Мусиги терминләри лүғәти»ни көстәрмәк олар.

Индијәдәк чапдан чыхмыш лүғәтләрә нәзәр салдыгда 60 ил әрзиндә Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибиндә мүсбәт мә'нада нә гәдәр бөјүк дәјишикликләр баш вердијини көрмәк мүмкүндүр.

III. Бәс Азәрбајчан дилинин терминолокијасы һансы мәнбәләрдән фајдаланыр? Мүасир Азәрбајчан дилиндә терминләр јарадыларкән һансы үсуллардан истифадә едилир?

Дилимизин терминолокијасы һазырда ики мәнбә әсасында зәнкинләшир вә тәкмилләшир: а) Азәрбајчан дилинин өз лүғәт тәркиби, өз сөзләри; б) рус дили вә онун бејнәлмиләл фонду.

Азәрбајчан дили елмин, техниканын, инчәсәнәтин мүхтәлиф саһәләри үзрә терминолокија јарадылмасы үчүн кениш имканлара маликдир. Индијәдәк дилимизин дахили имканлары әсасында, онун сөз јарадычылығы васитәләри илә јүзләрчә јени термин јарадылмышдыр.

Азәрбајчан дилинин дахили имканлары әсасында терминләр јарадыларкән әсасән дөрд үсулдан истифадә едилир. Бунлардан биринчиси «семантик үсул», икинчиси «морфоложи үсул», үчүнчүсү «синтактик үсул», дөрдүнчүсү исә «калкаетмә үсулу»дур.

Семантик үсулла јени терминләр јарадыларкән дилдә артыг мөвчуд олан үмумишләк сөзләрә әлавә терминоложи мә'на верилир. Мәсәлән, үмуми әдәби дилдә кимисә, нәјинсә дүшдүјү вәзијјәти, инсанын әһвал-руһијјәсини билдирән «һал» сөзүндән һәмчинин дилчилик термини кими дә истифадә олунур: **адлыг һал, јијәлик һал, јөнлүк һал** вә с.

Јахуд «иш» сөзүнү көтүрәк. Бу сөз илкин мә'насыны сахламагла бәрабәр, терминоложи мә'на да кәсб етмишдир. Белә ки, «иш» сөзү јалныз бу вә ја дикәр шәхсин мәшғулијјә-

Scanned with ACE Scanner

тини, фәалијјәтини дејил, һәмчинин алимин, јазычынын, рәссамын әсәрини; сәнәдләр топлусуну да билдирир.

Термин јарадычылығында «морфоложи үсул» дејилдикдә исә дилимиздәки сөздүзәлдичи шәкилчиләрин мүхтәлиф сөзләрә гошулмасы нәзәрдә тутулур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир әдәби дилимиздә ишләнән терминләрин бөјүк бир гисмини морфоложи јолла јарадылан терминләр тәшкил едир. Әлбәттә, терминолокијада сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән һәр биринин өз јери, ишләнмә мәгамы вардыр.

Мүхтәлиф сәнәт вә пешәләри, ихтисаслары, шәхсијјәтин чәмијјәтдәки мөвгејини, еләчә дә ајры-ајры просесләри јеринә јетирән чиһазлары, апаратлары билдирән терминләр адәтән **-чы, -чи, -чу, -чү; -ычы, -ичи, -учу, -үчү, -јычы, -јичи, -јучу, -јүчү** шәкилчиләри илә јарадылыр. Мәсәлән: **тәблиғатчы, ингилабчы, кәшфијјатчы, јениликчи, тәјјарәчи, дилчи, комсомолчу, тракторчу, түтүнчү, алычы, кечиричи, чевиричи, көстәричи, сојудучу, сүрүчү, өтүрүчү, чилалајычы,** ашгарлајычы, **дашыјычы, тәнзимләјичи, горујучу** вә с.

Мәкан анлајышыны, мүчәррәд анлајышлары, һәмчинин мүхтәлиф чисмләрә мәхсус әламәт вә кејфијјәтләри билдирән терминләрин јарадылмасында исә **-лыг, -лик, -луг, -лүк** шәкилчиләриндән истифадә олунур. Мәсәлән, **батаглыг, чимәрлик, јүксәклик, сәртлик, көврәклик, чәкисизлик, кәркинлик, сонсузлуг, дурғунлуг, өзлүлүк** вә с.

Дилимиздәки терминләрин бөјүк бир гисмини һәрәкәт вә просесләри билдирән терминләр тәшкил едир. Белә терминләр **-ыш, -иш, -уш, -үш** шәкилчиләри васитәсилә јараныр. Мәсәлән; **јарыш, өдәниш, верилиш, чеврилиш, удуш, дөнүш вә с.** Көстәрилән шәкилчиләр әсасән фе'лләрә әлавә олунур.

Ајдындыр ки, дилдә бүтүн мәфһумлары бирсөзлү терминләрлә вермәк мүмкүн дејилдир. Мүрәккәб гурғулары, һадисә вә просесләри адландырмаг үчүн ики-үч сөзлү мүрәккәб терминләр лазым кәлир. Бәс мүрәккәб терминләр нечә јарадылыр? Белә һалларда синтактик үсула (ики вә даһа артыг сөзүн бирләшдирилмәси) мүрачиәт едилир.

Азәрбајчан дилиндә синтактик јолла терминләр јарадыларкән бә'зән һеч бир морфоложи васитәдән истифадә олунмур, лексик ваһидләр бирләшдириләрәк јени термин әмәлә

Scanned with ACE Scanner

кәтирилир. Мәсәлән, «үчбучаг», «әвәзкүн», «әмәккүн» вә с. Бә'зән дә лексик вә грамматик васитәләрин һәр икисиндән истифадә едилир. Белә ки, компонентләрдән биринә мүәјјән шәкилчи артырылыр. Мәсәлән, **јарымкечиричи, далғагован, бузгыран, јанғынсөндүрән, тозсоран, сәсјазан, валчалдыран, тезликөлчән, илдөнүмү** вә бир чох башга терминләр дилимиздә бу јолла јаранмышдыр.

Мүрәккәб терминләр ики вә даһа артыг сөздән ибарәт олмасына бахмајараг, ваһид бир анлајышы билдирир.

Мүрәккәб терминләр ичәрисиндә сөз бирләшмәләри шәклиндәки терминләр дә мүһүм јер тутур. Белә терминләр адәтән ики-үч сөзүн синтактик јолла бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Сөз бирләшмәләри шәклиндәки терминләрин тәркибиндә олан компонентләр һәм грамматик, һәм дә семантик чәһәтдән бир-бирилә бағланыр.

Азәрбајчан дилиндә терминләр јарадыларкән мүхтәлиф мәнбәләрдән истифадә едилдијинә көрә сөз бирләшмәләри шәклиндәки терминләрин тәркиб һиссәләри дә мүхтәлифдир. Мүрәккәб терминләр бу чәһәтдән ашағыдакы групларa ајрылыр:

1. Һәр ики тәрәфи Азәрбајчан дилинин өз сөзләриндән ибарәт терминләр: **мүрәккәб чүмлә, луғәт тәркиби, ингилаби һәрәкат, милли кәлир, нисби рүтубәт, дахили тәзјиг, ат күчү...**

2. Биринчи тәрәфи Азәрбајчан дилинин өз сөзләриндән, икинчи тәрәфи исә рус-Авропа сөзләриндән ибарәт терминләр: **дәјишән капитал, мүтләг рента, учуш трајекторијасы, һәјәчан зонасы, соручу клапан, дахили енержи, һава тормозу, сојутма системи...**

3. Биринчи тәрәфи рус-Авропа сөзләриндән, икинчи тәрәфи исә Азәрбајчан дилинә мәхсус сөзләрдән ибарәт терминләр: **коммунист әмәји, сосиализм јарышы, радио рабитәси, електрик хәтти, тормоз мүһәррики, техники нәзарәт, һидравлик тыхач, магнит саһәси, атмосфер тәзјиги...**

Нәһајәт, термин јарадычылығында истифадә олунан әсас үсуллардан бири дә **калка** үсулудур. Буна **һәрфи тәрчүмә** дә дејилир.

Калка үсулу илә терминләр јарадыларкән рус дилинә вә башга дилләрә мәхсус терминләрин тәркиб һиссәләри Азәрбајчан дилинин мүвафиг сөзләри вә шәкилчиләри илә дәгиг

тәрчүмә едилир. Әкәр тәрчүмә олунан термин көкдән вә сөздүзәлдичи шәкилчидән ибарәтдирсә, онда Азәрбајчан дилиндә дә мувафиг көк вә шәкилчи сечилир. Мәсәлән, рус дилинә мәхсус **ударник** термини ики һиссәдән: **удар** сөзүндән вә **-ник** шәкилчисиндән ибарәтдир. Одур ки, тәрчүмә просесиндә **удар** сөзүн гаршылығы олан **зәрбә** сөзү вә дилимиздә **-ник** шәкилчисини әвәз едән **-чи** шәкилчиси көтүрүлмүшдүр. Һәмин елементләрин бирләшдирилмәсиндән ејни анлајышы верән **зәрбәчи** термини алынмышдыр.

Калка үсулу илә терминләр јарадыларкән рус дилиндәки терминләрин модели әсасән сахланылыр. Мәсәлән, **пјатилетка—бешиллик, надстројка—үстгурум** терминләринин гурулушунда мүәјјән ујарлыг вардыр.

Калка едилән терминләр бир сөздән (народничество — халгчылыг), ики сөздән (мировоззрение—дүнјабахышы, дүнјакөрүшү), һәтта үч сөздән belә (критика и самокритика — тәнгид вә өзүнүтәнгид) ибарәт ола биләр.

IV. Совет Сосиалист Республукалары Иттифагы тәшкил олундугдан сонра Ленин милли сијасәтинин тәнтәнәси нәтичәсиндә өлкәмиздәки сосиалист милләтләринин һүгуг бәрабәрлији там шәкилдә һәјата кечирилмиш, милләтләр арасында әмәкдашлыг даһа да мөһкәмләнмиш, милли дилләр бирбирини азад сурәтдә зәнкинләшдирмәк имканына малик олмушдур. Бу бахымдан рус дилинин ССРИ халгларынын милли дилләринә, о чүмләдән дә Азәрбајчан дилинә чох бөјүк тә'сири вардыр. Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркиби рус дилиндән вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән алынан терминләр һесабына гат-гат зәнкинләшмишдир. Дилимиз рус дилиндән бир чох терминләрин мәзмунуну алыб, онлара милли форма верир. Бүтүн бејнәлхалг терминләр дә дилимизә рус дили васитәсилә кечмиш вә кечмәкдәдир.

Инди ичтимаи һәјатымызын, елм вә техниканын, мәдәнијјәтин елә бир саһәси јохдур ки, орада рус дилиндән вә рус дилинин бејнәлмилəл фондундан алынма сөз вә терминләр ишләдилмәсин. Буну ашағыдакы нүмунәләрдән ајдын көрмәк олур:

1. Ичтимаи-сијаси терминләр: **партија, совет, сессија, пленум, устав, коммунист, инспектор...**

2. Елми-техники терминләр (мүхтәлиф машынларын, апаратларын, чиһазларын да адлары дахил олмагла): **радио,**

Scanned with ACE Scanner

телевизор, атом, молекул, академија, лабораторија, експеримент...

3. Тибб терминләри: **аптек, рентген, аспирин, операсија, амбулаторија, поликлиника, ресепт...**

4. Әмәк адамларыны вә мүтәхәссисләри билдирән терминләр: **агроном, техник, физик, шофер, монтјор, бригадир, механизатор...**

5. Мәктәб ишләрини вә мәктәб ләвазиматыны билдирән терминләр: **карандаш, глобус, атлас, аттестат, дружина, екскурсија...**

6. Идман терминләри: **алпинист, кимнастика, бокс, волејбол, стадион, чемпион, старт, финиш...**

7. Инчәсәнәт терминләри: **актјор, ансамбл, фестивал, кино, опера, филм, либретто, пјес, оперетта** вә с.

Совет дөврүндә рус дилиндән вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән Азәрбајчан дилинә кечмиш терминләр мүхтәлиф формада ишләнир. Бу сөз вә терминләрин бир гисми дилимизин һеч бир сөздүзәлдичи шәкилчисини гәбул етмәдији һалда, башга бир гисми бу шәкилчиләрлә ишләнәрәк, јени мәзмунлу сөз вә терминләр әмәлә кәтирир.

V. Совет дөврүндә Азәрбајчан дилиндә јени сөзләр јарандығы кими, бә'зи көһнәлмиш сөзләр дә дилимизин лүғәт тәркибиндән чыхмышдыр. Бунлар әсасән көһнә гурулушла, көһнә мәишәтлә, халга јабанчы буржуа мәдәнијјәти илә бағлы терминләрдир. Мәсәлән: **коха, кәндхуда, көмрүкхана, чадра, моллахана, муздур, фалагга, бијар, сәләмчи, бинәкдар** вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, белә сөз вә терминләрин дилимизин лүғәт тәркибиндән чыхмасы, ону һеч дә јохсуллашдырмамышдыр. Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинә бундан гат-гат чох јени терминләр әлавә олунмушдур.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра ичтимаи гурулушун дәјишмәси илә әлагәдар олараг бир чох мәфһумлар өз лүзумуну итирдији кими, онлары ифадә етмәк үчүн ишләдилән терминләр дә дилимизин пассив фондуна кечмишдир.

VI. Дилдә терминләрин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Ајдындыр ки, ајры-ајры тәдгигат вә елми ахтаришларла әлагәдар әлдә едилән нәтиҹәләр, чыхарылан ганунлар мүәјјән сөзләрлә тәсбит едилмәсә, һәр һансы бир ад алмаса, башга, она јахын ганунларла гарышдырылар.

Scanned with ACE Scanner

Елмдә фикирләрин бир-бириндән ајрылмасы, фәргләндирилмәси нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә маликдирсә, онларын тәсбитиндән ибарәт терминләр дә елми дилдә бир о гәдәр әһәмијјәт кәсб едир. Терминләрдән ибарәт елми бир дил олмасајды, онда бүтүн фикирләри тәгриби тәсвирләрлә вермәк лазым кәләрди.

Тәбиәт вә ҹәмијјәтдәки бу вә ја башга һадисәни дүрүст билмәк, онун адыны—термини дә ејни дәрәҹәдә дүрүст билмәји тәләб едир. Елм мүвафиг терминләр јарадыр, лакин бунлары јарадан елмин өзү һәмин терминләрин мә'насы дүрүст мүәјјәнләшдикҹә даһа да ирәлиләјир.

Тәдрис ишиндә дә терминләр хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Терминләр мәктәбдә ајры-ајры мөвзуларын дүзкүн мәнимсәдилмәси вә шәрһ олунан фикирләрин конкретләшдирилмәси үчүн әсас васитәдир. Шакирдләр бу вә ја дикәр фәннә аид терминләри дәгиг өјрәнмәклә һәмин фәннә даһа асан јијәләнирләр. Терминләр мәфһумларын јадда сахланылмасына көмәк едир. Мәһз она көрә дә ајры-ајры фәнләрә аид терминләрлә танышлыг ибтидаи мәктәбдән башланыр. Мәктәбдә өјрәдилән елмләр системи мүвафиг терминоложи системләрлә бағлыдыр; терминләри јерли-јериндә ишләтмәји бачармаг, терминләр васитәсилә елми изаһат гурмаг елми мәнимсәмәнин ваҹиб шәртләриндән биридир. Мәктәбдә бә'зән ајры-ајры терминләрин һансы мәфһуму ифадә етдијини үмумишләк сөзләрлә ајдынлашдырмаг истигамәтиндә верилән чалышмалар да терминин маһијјәти һаггында шакирдләрин тәсәввүрүнү күчләндирир. Бу һәм дә шакирдләрин елми-күтләви нитгә јијәләнмәләринә көмәк едир. Одур ки, тәдрис просесиндә терминолокијанын өјрәдилмәси мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Елми-техники тәрәгги дөврүндә, игтисадијјат вә мәдәнијјәтин ҹошғун инкишаф етдији, күтләви информасија васитәләриндән кениш истифадә олундуғу бир дөврдә терминләрсиз кечинмәк мүмкүн дејилдир.

Scanned with ACE Scanner

ФЕ'ЛИН ТӘДРИСИНДӘ ОМОНИМЛӘР ҮЗӘРИНДӘ ИШ ШАКИРДЛӘРИН ЛҮҒӘТ ЕҺТИЈАТЫНЫ АРТЫРМАГ ВАСИТӘЛӘРИНДӘН БИРИ КИМИ

Бајрамәли АСЛАНОВ

Лерик рајону, Анзолу кәнд мәктәбинин баш мүәллими

ДИЛ тә'лиминә комплекс јанашылмасынын сәмәрәлилији тәчрүбәдә тәсдиг олунмушдур. Тәдрис просесиндә әввәлләр кечилмиш һәр бир мөвзунун мәнимсәнилмәсини сонракы мөвзуларын тә'лиминдә дә јохламаг вә кечиләнләр арасында гаршылыглы әлагә јаратмаг лазымдыр. Јарадычы тәтбиг заманы шакирдләрин өјрәндикләри дил һадисәләриндән нә дәрәчәдә истифадә едә билдикләрини ајдынлашдырмаг фајдалыдыр. Чүнки дилдә олан бир мүһүм мөвзулар бир-бири илә јахындан әлагәдардыр вә бири дикәринин даһа јахшы мәнимсәнилмәсинә көмәк көстәрир.

Дилин мәнимсәнилмәси ганунларындан бәһс едән профессор Б. Әһмәдов јазыр: «Дәрсдә һәмишә вәһдәтдә олан ики мәгсәд изләмәлидир: шакирдин нитгини зәнкинләшдирмәк (бу, әсасән, практик характер дашыјыр) вә дил һагында олан елми она өјрәтмәк (бу, әсасән, нәзәри характер дашыјыр вә диференсиасија олунмуш шәкилдә апарылыр). Биринчи мәгсәд икинчијә, икинчи дә биринчијә хидмәт етсә дә, биринчи икинчинин өзүлүнү тәшкил едир. Чүнки ана дили тә'лиминдә (икинчи дилин тә'лиминдән фәргли олараг) нитгдән дилә доғру истигамәт алырыг. Шакирдин нитг практикасына әсасланараг она елм өјрәдирик». (Бәшир Әһмәдов, Азәрбајчан дили тә'лиминин ганунлары, принсипләри вә методлары, «Маариф», 1974, сәһ. 34—35). Бу чәһәти нәзәрә алдыгда ајдын олур ки, дилдә һәр бир нәзәри материалын өјрәдилмәсиндә лүғәт үзрә ишләри дә диггәт мәркәзиндә сахламаг лазымдыр.

Азәрбајчан дилинин нитг һиссәләри системиндә дилин дахили гајда-ганунларыны өзүндә даһа чох мүһафизә едән вә харичи тә'сирләрә аз мә'руз галан нитг һиссәси кими фе'л диггәти чәлб едир. Фе'лләр зәнкин лексик-семантик хүсусиј-

Scanned with ACE Scanner

јәтләринә вә мүхтәлиф грамматик әламәтләринә көрә дикәр нитг һиссәләриндән фәргләнир. Мүрәккәблијинә вә кенишлијинә көрә Азәрбајчан дилинин мәктәб курсунда фе'л хүсуси јер тутур. Тәкмилләшдирилмиш програмда фе'лин тәдрисинә 75 саат вахт ајрылмышдыр. Бу исә һәмин нитг һиссәсинин өјрәдилмәсиндә лүғәт үзрә ишләри лазыми сәвијјәдә гурмаға имкан верир.

Тә'лим просесиндә фе'лин лексик хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Чүнки фе'лин лексик вә грамматик мә'налары арасында јахын әлагә мөвчуддур. Лексик мә'наја малик олан фе'л ајрылыгда ишләнмир, ајрылыгда ишләндикдә белә, грамматик чәһәтдән гајдаја салыныр, дәјишир, мүәјјән грамматик әламәтләр гәбул едир. Грамматик мә'на да лексик мә'надан кәнарда мөвчуд олмур. О, әсас лексик мә'нанын дәгигләшмәсинә хидмәт едир.

Чох заман һәр һансы мәтн дахилиндә фе'л башга сөзләрлә әлагәдә оларкән јени мә'налар газаныр. Она көрә дә фе'лләрин мә'наларынын башга сөзләрдән ајрылыгда дејил, онларла гаршылыглы мүнасибәтдә, мәтн дахилиндә изаһ едилмәси әһәмијјәтлидир. Мәтн дахилиндә фе'лләрин емосионал-експрессив мә'налары мејдана чыхыр. Фе'лләр зәнкин үслуби хүсусијјәтләринә көрә башга нитг һиссәләриндән даһа чох фәргләнир.

Фе'лләрин ән мүһүм лексик хүсусијјәтләриндән бири онларын омонимлијидир. Нәзәри дилчиликдә фе'лләрин омонимлији, демәк олар ки, ишләнилмәмишдир. Бу вә ја башга мәгсәдлә омонимликдән бәһс едән дилчиләрин әксәријјәти омонимләрлә чохмә'налы сөзләр арасында јахынлыг олдуғуну гејд етмишләр. С. Ҹәфәров сөзләрин чохмә'налылыгдан омонимлијә доғру инкишафы һаггында бәһс едәрәк көстәрмишдир ки, бу просесдә нитг һиссәләри үзрә ән чох исим вә сифәтләр рол ојнајыр. Чохмә'налылығын инкишафы јолу илә әмәлә кәлмиш фе'лләрә дилимиздә чох надир тәсадүф едилир (С. Ҹәфәров, Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы, АДУ нәшријјаты, Бакы—1960, сәһ. 12). Мүәллиф **от чалмаг** вә **илан чалмаг** ифадәләриндәки **чалмаг** сөзүнү чохмә'налы һесаб едир. Бизчә, һәмин ифадәләрдә **чалмаг** сөзләри омонимдир. Белә ки, «Әли от чалды», «Илан гојуну чалды» ҹүмләләриндәки **чалмаг** сөзләриндә семантик мә'на әлагәләри чохдан кәсилмишдир; иланын санчмасы илә отун бичилмәси арасында јахынлыг ахтармаг чәтиндир.

Профессор Т. Әфәндијева чохмә'налылыг вә омонимликдән бәһс едәрәк көстәрир: «Дилдә чохмә'налылыгын парчаланмасы, јә'ни мүхтәлиф мә'налар арасындакы әлагәләрин гырылмасы нәтичәсиндә омонимләр әмәлә кәлә биләр» (Мүасир Азәрбајчан дили, I чилд, «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1978, сәһ. 149). Лакин мүәллиф бир гәдәр әввәл гејд етдији фикринә гаршы чыхараг, **алышмаг** (јанмаг, вәрдиш етмәк) сөзүнү чохмә'налы һесаб едир. Һалбуки бу фе'л «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә (1-чи чилд, 1966, сәһ. 93) вә Һ. Һәсәновун тәртиб етдији «Азәрбајчан дилинин омонимләр лүғәти»ндә (АДУ-нун «Елми әсәрләр»и, Дил вә әдәбијјат серијасы, Бакы, 1971, №3, сәһ.61) омоним сөз кими верилмишдир.

Азәрбајчан дилчилијиндә фе'лләрин омонимлијинин тәдгиг едилмәмәси, омонимликдән бәһс едән јазыларда исә бу мәсәләнин мүбаһисәли верилмәси тә'лим просесиндә мүәллими чәтинлик гаршысында гојур. Истифадәдә олан мәктәб дәрсликләриндә (4, 5, 6-чы синифләр) «Фе'л» бәһси илә әлагәдар верилмиш 274 чалышмадан јалныз икиси омонимликлә бағлыдыр. Бу ону көстәрир ки, мөвчуд дәрсликләр дә омонимликлә бағлы иш апармагда мүәллимә кениш имкан вермир.

Лакин шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсиндә, онларда үслуби вәрдишләрин формалашдырылмасында омонимләрин ролуну нәзәрә алсаг, тә'лим просесиндә бу ишә диггәт јетирмәјин нә гәдәр вачиб олдуғуну көрәрик.

Дилимиздәки омонимләри лексик вә грамматик (морфоложи) олмагла ики јерә ајырырлар. Сөз көкләриндән ибарәт олан омонимләри лексик, мүхтәлиф шәкилчиләрлә дүзәлән омонимләри грамматик омонимләр һесаб едирләр. Лакин һәр ики нөв омонимин әсас мә'насы башга сөзләрлә әлагәдә, чүмлә дахилиндә мејдана чыхдығындан бунлар арасында кәскин сәрһәд гојмаг мүмкүн дејил. Тә'лим просесиндә һәм кечилән мөвзуларын практики чәһәтдән мәнимсәнилмәсинә, һәм дә шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинә көмәк едән лексик вә грамматик омонимләр үзәриндә иш бир-бирини тамамламалыдыр. Бу заман һәр бир омонимин дилдә ишләнмә даирәсини дә нәзәрә алмаг фајдалыдыр. Дәрсликләрдә бир фе'лин даһа чох ишләнмәси, бә'зиләринин исә аз вә ја һеч ишләнмәмәси лүғәт ишиндә биртәрәфлилик јарадыр. Мәсәлән, дәрсликләрдә «Фе'л» бәһсинә аид мүхтәлиф мөвзуларын изаһында вә чалышмаларда **кәлмәк, кетмәк, охумаг, јазмаг** кими фе'лләр даһа чох ишләнмишдир. Бунун нәтичә-

Scanned with ACE Scanner

сидир ки, шакирдләрдән фе'лә аид мисаллар сорушдугда ән чох јухарыда гејд етдијимиз фе'лләри сөјләјирләр. Лакин **алышмаг, асмаг, гошмаг, јахаламаг** типли фе'лләрин дәрсликләрдә аз ишләнмәси вә ја бә'зиләринин һеч ишләнмәмәси нәтичәсиндә һәмин сөзләр шакирдләрин фәал лүғәт фондуна дахил ола билмир.

Фе'лин тәдрисиндә омонимләр үзәриндә иши практики шәкилдә апармагла ашағыдакы типли чалышмалардан истифадә едирәм:

1. Мәтни охујуб омонимләри сечмәк, онларын ифадә етдикләри мә'налары ајдынлашдырмаг. 2. Верилмиш мәтндә омоним фе'лләрин алтындан хәтт чәкмәк. 3. Мәтндә ишләнмиш омонимләри сечиб, онлара синонимләр тапмаг. 4. Омоним фе'лләри ифадә етдикләри мә'наларына көрә мүхтәлиф чүмләләрдә ишләтмәк вә с.

5-чи синифдә **«Фе'л»** бәһси үзрә илк мөвзунун (фе'л бир нитг һиссәси кими, онун әсас әламәтләри, чүмләдә ролу) тәдрисиндә нәзәри материалын изаһындан сонра шакирдләри ашағыдакы чалышма үзәриндә ишләдирәм.

Мәтни охујун, омоним фе'лләри тапыб сөјләјин, онларын ифадә етдикләри мә'наларыны ајдынлашдырмаға чалышын.

1. Сәртиб гоз ағачындан гајрылмыш мүстәгил шәкилли нәрд столуну аралыға **чәкди.** (М. Ибраһимов.) 2. Сејмур исә анасы Ҹәваһирә **чәкмишди.** (Һ. Сејидбәјли.) 3. Тејмурун хәстәлији алты аја јахын **чәкди.** (Һ. Сејидбәјли.) 4. Узун ахтарышлардан сонра чәпәрләринә көһнә балыг тору сәрилмиш бир һәјәтә **јетишди.** (Һ. Сејидбәјли.) 5. Ијун ајынын сонунда бағлардакы килас **јетишди,** кәндә кәлән гонагларын сајы артды. 6. Бирдән күләк **әсди,** шәргдән кәлән думаны говмаға башлады. 7. Чобанын чәнәси **әсди.** (А. Јусифоғлу.) 8. Самовар **пыггылдады,** гапаг ојнады. (С. Әһмәдов.) 9. Мухтар кишинин саллаг быгларыны илк дәфә көрән Нәркиз **пыггылдады,** гонаглар күлүшдүләр.

Сонра шакирдләрдән һәмин омонимләри башга чүмләләрдә (шифаһи шәкилдә) ишләтмәји тәләб едирәм. Онлардан һансы фе'ли омонимләри таныдыгларыны сорушурам вә билдирирәм ки, дилимиздә чохлу омоним фе'л вардыр. Һәмин фе'лләрин ифадә етдикләри мә'налары билмәк вә нитгдә онлардан јерли-јериндә истифадә етмәк әһәмијјәтлидир. Шакирдләрә тапшырырам ки, евдә омоним фе'лләрә аид мисал-

Scanned with ACE Scanner

лар тапыб, ифадә етдикләри мә'наларына көрә чүмләләрдә ишләтсинләр.

Омонимлик вә синонимликдән бәһс едән Ј. С. Степанов онлары дилдә бир-биринин экси олан ики «ох» адландырыр (Ј. С. Степанов. Основы общего јазыкознанија, Москва, «Просвешшеније», 1975, сәһ. 34—36). «Ох»лар узандыгча синонимликдә бир мә'на әтрафында топланан сөзләрин сајы артыр, омонимликдә исә бир сөзүн мүхтәлиф мә'на билдирмәк хүсусијјәти (омонимлији) чохалыр. Омонимләр ифадә етдикләри мүхтәлиф мә'наларына көрә башга сөзләрлә синонимик мүнасибәтдә олур. Бу мүнасибәтләрин арашдырылмасы, јә'ни һәр бир мә'наја ујғун синонимләрин сечилмәсинин тәшкили шакирдләрин лүғәт ишинә бөјүк көмәк көстәрир. Чүнки бу заман һәм омонимләрин ифадә етдикләри мә'налар дәгигләшир, һәм дә ахтарылан синонимләр һесабына шакирдләрин лүғәт еһтијатына јени сөзләр дахил олур.

«Фе'лин кечмиш заманы» мөвзусунун тәдриси заманы шакирдләри ашағыдакы чалышма үзәриндә ишләдирәм.

Мәтни охујун. Омонимләри көчүрүн, һәр бир фе'лин гаршысында онун синонимләрини јазын.

Нүмунә: I. **Сүздү** 1) бахды, фикир верди, диггәт јетирди, көзләрини зилләди; 2) сујуну ајырды; 3) ојнады, рәгс етди.

1. Фиридун Шәмсијјә адыны ешидән кими, диггәтлә ханымы сүздү. (М. И б р а һ и м о в.) 2. Әсмәр хала плову дәмә гојмаг үчүн сүздү. 3. Әләкбәрин тојунда бачысы дојунча сүздү. 4. Почталјон өзүндән чох јашлы олан профессорун она «дајы» дејә мурачиәт етмәсинә алышмышды. (М. И б р а һ и м о в.) 5. Очаға јығылмыш чыр-чырпы бирдән алышды. 6. Јолун кәнарында чохлу јемлик битмишди. 7. Пәри нәнәнин нағылы чохдан битмишди. 8. Тәзә ев тикмәкдә Рамиз гардашына әл тутмушду. 9. Рәһман гонагларла бир-бир әл тутду, сонра кечиб әјләшди.

Чалышманын ичрасында шакирдләрә көмәк көстәрирәм. Чалышырам ки, онлар кечмиш заманда ишләнмиш омоним фе'лләри мүгајисә јолу илә јахшы дәрк етсинләр.

Дилдә грамматик (морфоложи) омонимләр дә мүәјјән јер тутур. Она көрә дә фе'лин заманларынын, тәсдиг вә инкар үзәриндә ишә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр; бунларын чоху фе'лләрлә бағлыдыр (мәсәлән,-ыр,^{4}, -ын^4, -ма^2, -маз^2 вә с.). Бу шәкилчиләр мүхтәлиф фе'лләрә әлавә едилдикдә бир сыра мә'налар јарада билир. Мәсәлән,-ыр^4 шәкилчиси фе'лин

индики заманыны әмәлә кәтирдиіи кими, исим дә іарада би-лир: кәл**ир**, кәс**ир** вә с.

Грамматик омонимләрин чох һиссәсинин ән мүһүм хүсу-сиііәтләрдән бири одур ки, онлар тәкчә бир нитг һиссәсинә аид олмур. Дүздүр, лексик омонимләрдә дә һәм исим, һәм фе'л оланлар вардыр (**іаз, үз, газ, көч, аш** вә с.), анчаг грам-матик омонимләрдә бу һал (іә'ни бир нечә нитг һиссәсинә аид олма) даһа чохдур. Һәм дә грамматик омонимләрин әсас гис-миндә вурғунун әһәмиііәти бөіүкдүр. Мәсәлән, инкар фе'лләр-ини вә дүзәлтмә исимләри әмәлә кәтирән -ма шәкилчисинин өірәдилмәси заманы бу чәһәти нәзәрә алмаг вачибдир.

Фе'лдән дүзәлән фе'лләрин тәдрисиндә грамматик омо-нимләр үзәриндә иш һәм кечилән мөвзунун іахшы мәнимсә-нилмәсинә, һәм дә шакирдләрин сөз еһтиіатынын артмасына әһәмиііәтли көмәк көстәрир.

Мәчһул вә гаіыдыш фе'лләр заһири чәһәтдән бир-биринә охшасалар да ифадә етдикләри мә'на чәһәтдән фәрглә-нирләр. Бу фе'лләрин әсас гисминдә там омонимлик вардыр. Гаіыдыш фе'лләринин өірәдилмәси заманы шакирдләри аша-ғыдакы чалышма үзәриндә ишләтмәклә мәчһул фе'лләрин он-лардан нечә фәргләндикләрини аідынлашдырмаға сә'і көстә-рирәм.

Чалышма. Чүмләләри охуіун, омоним фе'лләрин ифадә етдикләри мә'налары изаһ етмәіә чалышын.

1. Уғурлу бу гәфил хаһишдән алынды. (Ә. Јусифоғлу.) 2. Дағынтынын гаршысы алынды. (Ә. Јусифоғлу). 3. Мағазадан конфет алынды. 4. Биринин бузову бурахылыб гачыр, мәзәләкләіиб көтүрүлүр. (С. Әһмәдов.) 5. Бунунла да бөіүк бир көтүк күчлү бир суіун ағзындан көтүрүлүр. (М. Ибраһимов.) 6. Почталіонун синәсиндә башламыш ағры бирдән кәсилди. 7. Архдан кәлән су ахшамчағы кәсилди. 8. Кәндин ортасындакы меіданда чәнкә кәсилди. 9. Кәһәр ат арабаіа гошулду. 10. Тәрлан да тикинтиіә іола дүшән достларына гошулду.

Чалышманын іеринә іетирилмәси просесиндә 1, 2 вә 3-чү чүмләләрдә ишләнмиш **алынмаг** сөзләринин лексик мә'наларыны, һәрәкәтдә иштирак едән иш көрәнләри аідынлашдырмаг үчүн шакирдләрлә мүсаһибә апарырам:

М.—1-чи чүмләдә ишләнмиш **алынмаг** сөзүнүн әсас мә'-насы нәдир?

Scanned with ACE Scanner

Ш.—Бу сөзүн мә'насы «өзүнү итирмәк», «тутулмаг»дыр.
М.—1-чи чүмләдәки һәрәкәт кимә аиддир?
Ш.—Уғурлунун өзүнә аиддир.
М.—2-чи чүмләдәки **алынмаг** сөзүнүн лексик мә'насы нәдир?
Ш.—Бу сөзүн мә'насы «кәсилмәк»дир.
М.—2-чи чүмләдәки һәрәкәт кимә аиддир?
Ш.—Мә'лум дејил.
М.—Үчүнчү чүмләдәки һәрәкәт кимә аиддир?
Ш.—Мә'лум дејил.

Шакирдләрә билдирирәм ки, һәр үч чүмләдә ишләнмиш **алынмаг** сөзү -ын шәкилчиси илә дүзәлсә дә, көрдүјүнүз кими, мүхтәлиф мә'налар ифадә едир, јә'ни омонимдир. Биринчи чүмләдәки **алынмаг** сөзү **Уғурлунун** өзүнә аид олдуғу үчүн гајыдыш фе'лидир. Икинчи вә үчүнчү чүмләләрдәки ејни фе'лләрдә исә иш көрән мә'лум олмадығындан мәчһулдур.

Әлбәттә, фе'лин тәдрисиндә омонимлик мәсәләси чох кенишдир. Биз бурада јалныз бә'зи мөвзуларын тәдриси илә әлагәдар омонимләр үзәриндә апардығымыз ишләрдән бәһс етмәјә чалышдыг. «Фе'л» бәһси үзрә дикәр мөвзуларын өјрәдилмәсиндә дә **дурмаг** (галхмаг вә дајанмаг), **охшамаг** (бәнзәмәк вә әзизләмәк), **дөјмәк** (јетишмәк вә јыхылмаг), **тәмизләмәк** (јумаг вә артырмаг), **ачымаг** (јазығы кәлмәк вә гычгырмаг), **кечинмәк** (чәтинликлә јашамаг вә өзүндән кетмәк, өлмәк) вә бу типли башга омонимләр үзәриндә иш апармагла да шакирдләрин луғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәјә чалышырам. Бу саһәдә апардығымыз ишләр ашағыдакы гыса нәтичәләрә кәлмәјә әсас верир:

а) фе'лин тәдрисиндә омонимликлә әлагәдар апарылан ишләр кечилән һәр бир мөвзунун даһа јахшы мәнимсәнилмәсинә көмәк етмәклә бәрабәр, шакирдләрин луғәт еһтијатыны зәнкинләшдирир;

б) бу ишләр шакирдләрдә үслуби вәрдишләрин формалашдырылмасында әһәмијјәтли рол ојнајыр;

в) омонимликлә бағлы олан ишләр синонимликлә гаршылыглы шәкилдә апарылдыгда даһа еффектли олур..

●

Scanned with ACE Scanner

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТӘСВИРИ СӘНӘТ ӘСӘРЛӘРИ ВАСИТӘСИЛӘ ШАКИРДЛӘРӘ ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘНИН АШЫЛАНМАСЫНА ДАИР

Асја БӘКИРОВА
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

ЕСТЕТИК тәрбијә коммунист тәрбијәсинин тәркиб һис-
сәсидир вә онун инкишаф етдирилиб формалашдырыл-
масы мәктәбин гаршысында дуран актуал проблемләр-
дәндир. Бу мүһүм иш үмумтәһсил мәктәбләриндә ајры-ајры
фәнләрин тә'лими просесиндә вә мүхтәлиф тәдбирләр васитә-
силә һәјата кечирилир.

Инсан мә'нәвијјатынын зәнкинлији үчүн әсас амилләрдән
бири олан естетик тәрбијәнин формалашдырылмасы ишиндә
әдәбијјат мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Лакин әдәбијјат өз тәр-
бијәви тә'сирини о заман костәрир ки, онун тәдриси лазыми
сәвијјәдә тәшкил олунсун, бәдии әсәр үзәриндә иш заманы
даһа сәмәрәли васитә вә јоллардан истифадә едилсин. Мәк-
тәб тәчрүбәсинә әсасән демәк олар ки, белә сәмәрәли васитә-
ләрдән бири әдәбијјат дәрсләриндә инчәсәнәтин башга нөвлә-
ринә аид нүмунәләрдән истифадәдир. Әлбәттә, кичик бир мә-
галәдә инчәсәнәтин бүтүн нөвләриндән истифадәни әһатә ет-
мәк олдугча чәтиндир. Бурада биз анчаг тәсвири сәнәт әсәр-
ләриндән истифадәдән данышмагла мәһдудлашырыг.

Дәрсдә бәдии әсәрин естетик маһијјәтинин шакирдләрә чатдырылмасында тәсвири сәнәт әсәрләринин ролуну дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, онларын әлагәсинә —инчәсәнәтин нөвләри арасында әдәбијјатын мөвгејинә нәзәр салмаг лазым кәлир. Бунун үчүн дә бөјүк рус әдәбијјатшүнасы В. Г. Белинскинин фикрини хатырламаг кифајәтдир.

«...Әдәбијјат азад инсан сөзләри илә ифадә олунур ки, бу да һәм сәс, һәм лөвһә, һәм дә ајдын ифадә олунмуш тәсәввүрдүр. Буна көрә дә әдәбијјат башга инчәсәнәтләрин бүтүн үнсүрләринә малик олуб, ајрылыгда онларын һәр биринә аид олан бүтүн васитәләрдән бирдән-бирә вә тамамилә истифадә етмиш кими олур». (В. Г. Белински, Сечилмиш мәгаләләр, Бакы, 1948, сәһ. 14).

Бурадан ајдын олур ки, мүәјјән објекти инчәлијинә гәдәр ифадә етмәк үчүн әдәбијјат даһа зәнкин, кениш имкана маликдир вә инчәсәнәтин дикәр нөвләринә зәнкин материал ве-

рир; лирик әсәрләрин мәзмунуна ујғун мусиги бәстәләнир, епик әсәрләрин мәзмунуна аид рәсм әсәрләри мејдана чыхыр, бу вә ја дикәр образын һејкәли јарадылыр. Бәдии әсәрләр әсасында јаранмыш сәнәт нүмунәләриндә сөз, демәк олар ки, әшјалашыр, әјаниләшир, објектин ајры-ајры чәһәтләри, хүсусијјәтләри ајдын ифадә олунур. Әдәбијјат дәрсләриндә belә нүмунәләрдән истифадә бәдии әсәрин мәнимсәнилмәсини асанлашдырыр вә шакирдләрин мә'нәви аләминә олан тә'сири гүввәтләндирир, естетик дујғуларыны инкишаф етдирир.

Хатырлатмаг лазым кәлир ки, әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин естетик тәрбијәсини инкишаф етдирмәк үчүн тәсвири сәнәт әсәрләриндән истифадәјә кениш имкан вар. Низами Кәнчәвинин «Хәмсә»синин, Мәһәммәд Фүзулинин поемаларынын, М. П. Вагифин гошмаларынын, М. Ә.Сабирин «Һопһопнамә»синин мәзмуну үзрә көзәл тәсвири сәнәт нүмунәләри һазырланмышдыр. Мүәллим истәдији вахт мүвафиг нүмунәләрдән—таблолардан, фото-албомлардан, портретләрдән, репродуксијалардан истифадә едә биләр. Бунун фајдалылығыны нәзәрә чатдырмаг мәгсәдилә мүәјјән нүмунәләр үзрә иш тәчрүбәсинә мүрачиәт едәк:

Бакыдакы 9 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими Зүмрүд Гуламәлијева IV синифдә халгымызын даһи шаири Низами Кәнчәвинин «Једди көзәл» әсәриндән көтүрүлмүш «Фитнә» һекајәсинин өјрәдилмәси заманы һәр ики образын—Бәһрам шаһла онун кәнизи Фитнәнин сәчијјәви чәһәтләрини шакирдләрин нәзәринә чатдырыр вә гејд едир ки, Бәһрам бөјүк бир өлкәнин һөкмдарыдыр, халгын талеји онун әлиндәдир. Бунунла јанашы, онун голларында пәһләван күчү вар, ох атмагда маһирдир вә с. Фитнә исә садә бир гыздыр, ағыллы вә тәдбирлидир. О, көзәл рәгс етмәк бачарығына, мәлаһәтли сәсә, охумаг габилијјәтинә маликдир. Шаһ онун рәгсиндән, охумағындан зөвг алырды.

Мәтн үзәриндә иш апарыларкән бу образларын һәр бири үчүн сәчијјәви олан чәһәтләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр. Гуламәлијева бу мәгсәдлә шакирдләрин диггәтини рәссам Ә. Һачыјевин чәкдији «Бәһрам Курун Фитнә илә ова чыхмасы», «Бәһрам Курун ики шир арасындан тач көтүрмәси» кими иллүстрасијаларын үзәринә јөнәлдир, образларын сәчијјәви чәһәтләри (Бәһрамын чәсарәтлилији, күчлүлүјү, ох атмаг бачарығы) тәсвири сәнәтдә нечә ифадә олундуғу барәдә сөһбәт апарыр. Мүшаһидә вә шакирдләрлә

2.*

Scanned with ACE Scanner

мусаһибәдән ајдын олур ки, тәсвири сәнәт әсәрләринин ша. кирдләрә бу чүр тәгдим олунмасы олдугча фајдалыдыр. Әв. вәлә, мәзмунун мәнимсәдилмәсинә көмәк көстәрир. Икин. чиси, шакирдләрин мә'нәви аләминә дәриндән тә'сир едир. Бәһрамын ики шир үзәриндә гәләбә чалмасы, охла чејранын ајағыны башына тикмәси шакирдләрдә хош һиссләр доғурур. Һәм дә емосионаллыг јарадан тәкчә шәклин үмуми көркәми дејил, орада ајры-ајры чәһәтләрин (чәсарәт, бачарыг, чәлд. лик вә с.) ифадәсидир. Шакирдләр гәһрәманын бу хүсусиј. јәтләри барәдә үрәкдолусу данышырлар. Шакирдләрин та. ныш олдуглары бу сәнәт әсәрләри онлар үчүн естетик һәзз мәнбәји олур. Елә бунун нәтичәсидир ки, шакирдләр өзләри. нин әдәбијјат дәфтәрләриндә һәмин шәкилләри бөјүк һә. вәслә чәкирләр вә јухарыда гејд олунан әламәтләрә әсасән ифадә етмәји бачарырлар. Бу о демәкдир ки, шакирдләр ону гаврамыш, естетик әһәмијјәтини баша дүшмүшләр.

Јахуд: мүәллим шакирдләрин диггәтини јенә дә һәмин әсәрин мәзмуну үзрә чәкилмиш башга бир әсәрә—Фитнә өкү. зү көтүрүб алтмыш пилләли ејвана галдырдығыны ифадә едән шәклә јөнәлдир вә онун үзәриндә мусаһибә апарыр. Ша. кирдләр бу әсәрә дә чох бөјүк һејранлыгла бахырлар. Бу һејранлығы јарадан ај үзлу Фитнәнин ағлы, зирәклији, мәрд. лији, һазырчаваблығы илә әфсанәви күчә малик олмасынын вәһдәти, бирлијидир вә сәнәт әсәриндә онун ифадәсидир. Фитнә ағыллы вә тәдбирлији илә һамыны һејрәтә кәтирә. чәк дәрәчәдә һүнәр көстәрир, күч нүмајиш етдирир вә де. јир: «Мән сизин вә бүтүн мәчлисин һүзурунда бу һүнәри көс. тәрдим. Әкәр бачарырсынызса, дүнјада бир күчлү икид та. пын, бу өкүзү ејвандан ашағыја апара билсин».

Фитнә, һәгигәтән, һеч кәсин бачара билмәјәчәји бир һү. нәр көстәрмишди. Бу исә һәјат һадисәләринә онун ағылла, дүшүнчә илә јанашмасы нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур. Фит. нәнин шәхсиндә өзүнү көстәрән ағылла күчүн бирлији охучу. да естетик һиссләр јарадыр, ону һәјата сәсләјир, ганадлан. дырыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, белә һиссләр узун мүддәт шакирдләри тәрк етмир, хатырладыгча онун һаггында бөјүк һәзлә данышырлар.

Мирварид Дилбазинин тарихи һадисәләрин тәсвиринә һәср едилмиш «Дөјүш күнләри» поемасындан мүәјјән парча IV синифдә өјрәдилир.

Мә'лумдур ки, бу әсәр 26 Бакы комиссарынын шанлы

Scanned with ACE Scanner

мүбаризәсинә һәср олунмушдур. Һәмин мөвзу тәсвири сәнәт үчүн дә објект олмуш вә мүхтәлиф сәнәт нүмунәләри јаранмышдыр. Бу чәһәт әсәрин өјрәдилмәси просесиндә тәсвири сәнәт әсәрләриндән истифадәјә вә шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишаф етдирилмәсинә имкан верир.

Тәчрүбәли әдәбијјат мүәллимләри гејд олунан мөвзу һагтында јахшы тәсәввүр јаратмаг үчүн мүхтәлиф тәсвири сәнәт нүмунәләриндән истифадә едир. Зүмруд Гуламәлијева шакирдләрин диггәтини 26-ларын Бакыда гојулмуш әзәмәтли абидәсинә јөнәлдир (әсәрин тәдрисинә башламаздан әввәл абидәјә коллектив бахыш тәшкил едир, дәрсдә абидәнин фотосурәти үзәриндә мүшаһидә апарыр вә с.). Һәм дә онлары абидәјә ајры-ајры чәһәтләри (мәрдлик ирадәлилик, мүбаризлик) дујмаға истигамәтләндирир.

«Дөјүш күнләри» әсәриндән верилән парчалар үзәриндә иш апараркән орада сәнәтин е'чазкар күчү илә экс олунан идеја-естетик чәһәт шакирдләрин диггәти үчүн објектә чеврилир. Шакирдләр анлајыр ки, истисмар дүнјасына гаршы мүбаризә апаран бу мәғрур гәһрәманлар өлүм ајағында да дүшмәнә әјилмир, онлара өз нифрәтини кизләтмирләр.

З. Гуламәлијева әдәбијјат дәрсиндә шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишаф етдирилмәсиндә тәсвири сәнәт нүмунәләриндән истифадәнин ролуну дүзкүн гијмәтләндирдијиндәндир ки, о, ајры-ајры шакирдләри сәнәт әсәринин идеја-естетик чәһәти үзәриндә дүшүндүрүр. Зүмруд мүәллимә 26 Бакы комиссарынын абидәсинин фотосурәтини шакирдләрә көстәрир вә «бу шәкилдә сизин ән чох хошунуза кәлән чәһәт нәдир?»—дејә мүрачиәт едир. Мүәллимин бу суалына гаршы шакирдләрин бөјүк әксәријјәти—«мәрдлик, дөнмәзлик, чаныны идејасына гурбан вермәк» кими чаваблар верирләр. Фикримизчә, тәгдим едилән сәнәт әсәриндә ифадә олунан бу сәчијјәви чәһәтләрин шакирд тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилиб дејилмәси шакирдләрин ондан естетик чәһәтдән фајдаланмаларынын нәтичәсидир.

Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк лазым кәлир ки, һәмин мөвзу бир сыра сәнәткарларын диггәтини чәлб етмишдир. Мәсәлән, рәссам И. И. Бродскинин «26 Бакы комиссарларынын күлләләнмәси» таблосу вә Т. Нәриманбәјовун «Һәјат наминә» портрет әсәри вар. Өз мәзмуну е'тибарилә «Дөјүш күнләри» әсәриндә, еләчә дә бу мөвзуда јазылмыш ди-

кәр әсәрләрдә тәсвир олунан фачиәви һадисәни экс етдирән бу монументал әсәрләр һәјати, азадлыг идејаларыны тәсдиг едән јүксәк бәшәри сәнәт нүмунәләридир. Дәрсдә бунлардан да истифадә етмәк төвсијә олунур.

126 нөмрәли мәктәбин мүәллими Сајад Рүстәмова VII синифдә Ч. Чаббарлынын «Севил» әсәри үзәриндә иш апаркән пјесин мөвзусу илә әлагәдар јаранан тәсвири сәнәт нүмунәләриндән истифадә јолу илә әсәрин идеја-естетик маһијјәтини шакирдләрә дәрк етдирмәјә вә онларда естетик тәрбијәнин инкишафына сә'ј көстәрир.

Мә'лумдур ки, «Севил» әсәринин мөвзусу гадын азадлығы проблемидир. Пјесин естетик маһијјәти дә бу проблемин һәллидир. С. Рүстәмова әсәрин бу чәһәтини шакирдләрә дәрк етдирмәк мәгсәди илә тәсвири сәнәт нүмунәләрини хатырладыр вә онлар үзәриндә мүсаһибә апарыр. О, Бакыда учалдылан «Азад гадын» һејкәлинин фотосурәтини шакирдләрә көстәрир вә онун үзәриндә мүсаһибә тәшкил едир:

Шакирдләрдән бири һејкәлин мөвзусуну, онун һејкәлдә нечә ифадә олундуғуну дејир вә пјесдән мүәјјән парчаны охујур. Мүәллимин «Һејкәлдә диггәтинизи ән чох чәлб едән чәһәт нәдир?», «Һејкәлин көрүнүшүндә сизә даһа чох тә'сир бағышлајан һансы чәһәтдир?» суаллары әтрафында фикир сөјләјән шакирдләрин, демәк олар ки, һамысы һејкәлдә тәсвир олунан гадынын мәғрур көркәми, башындакы чаршабы көтүрүб чәсарәтлә ирәлиләмәсиндән тә'сирләндијини ифадә едир.

Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин естетик тәрбијәсиндән данышаркән онларын диггәтини тәкчә образын, әшјанын үмуми көрүнүшүнә, тәбиәт көзәллијинә јөнәлтмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Әсәрдә мүхтәлиф епизодлар, деталлар, штрихләр естетик тә'сир васитәси кими мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Мәсәлән, Абдулла Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсини көтүрәк. Бу һекајәдә көзәл тәбиәт тәсвирләриндән башга әсәрин гәһрәманы фәһлә Гурбанын сәдәлији, аиләсинә гаршы сәмимијјәти, өз јурдунун мәнзәрәсини јанар үрәклә анмасы бу һекајәнин идеја-естетик әһәмијјәти илә бағлыдыр. Бу деталларын мүхтәлиф васитәләрлә ачылмасы шакирдләрин естетик дујумларынын инкишафына тә'сир көстәрир. Бу мәгсәдлә дә тәсвири сәнәт әсәрләриндән истифадәјә имкан вар. Дејилән чәһәтләри шакирд-

Scanned with ACE Scanner

ләрин нәзәринә даһа чанлы чатдырмаға сә'ј көстәрән мүәллимләр чох һаглы олараг рәссамларымызын јарадычылығына мүрачиәт едирләр. Сајад Рүстәмова «Мәктуб јетишмәди» һекајәси үзәриндә мараглы иш тәшкил етмәклә һәм әсәрин јахшы мәнимсәдилмәсини тә'мин едир, һәм дә бу әсәрлә шакирдләрдә естетик һиссин инкишафына тә'сир көстәрир. О, рәссам А. Мәммәдовун «Устанын өлүмү» вә рәссам М. Рәһманзадәнин «Көһнә мә'дән», Е. Рзагулузадәнин «Көһнә Бакы» иллүстрасијаларыны нүмајиш етдирмәклә ингилабдан әввәлки нефтчиләрин ачыначаглы һәјаты һаггында там тәсәввүр јарадыр, сосиалист Бакысынын көзәл мәнзәрәләрини экс етдирән албом-иллүстрасијалар вә гәһрәман нефтчиләримизин букүнкү рәшадәтини көстәрән рәсм әсәрләриндән М. Рәһманзадәнин «Нефт дашлары», «Нөвбәдән гајыданлар», «Ачыг дәниздә» әсәрләриндән истифадә едир, мүгајисәләр апарыр, тәсвири сәнәтә олан марағы гүввәтләндирир. Мүәллим онлара инсан әмәјини, Хәзәрин романтикасыны дујмаг вә ондан естетик зөвг алмаг бачарығы ашылајыр.

132 нөмрәли мәктәбин мүәллими Зәрифә Һачыјева Һ. Сејидбәјли вә И. Гасымовун VI синифдә «Узаг саһилләрдә» повестини тәдрис едәркән шакирдләрдә мөвзујла бағлы вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик һиссләри тәрбијә етмәјә чалышыр. Мүәллим Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет адамларынын гардашлығындан, мүбаризәсиндән, Вәтәни гәһрәманчасына мүдафиә етмәләриндән үрәк долусу сөз ачыр, шакирдләрдә фашизмә гаршы нифрәт һисси ашылајыр вә изаһ едир ки, повестдә Југославија, Италија партизанларынын алман фашизминә вә Америка, Инкилтәрә империализминин часуслуг фәалијјәтинә гаршы апардыглары кәскин мүбаризә тәсвир олунур. Әсәрдә мәтин ирадәјә малик олан Совет Иттифагы Гәһрәманы Меһди Һүсејнзадәнин вә онун партизан јолдашларынын фашист чәлладларына гаршы мүбаризәдә көстәрдикләри бөјүк фәдакарлыг экс етдирилир.

Адриатик дәнизи саһилиндә әфсанәви партизан кәшфијјатчысы кими мәшһур олан Меһди дөјүшдә тәк дејилдир. Онлары һеч бир өлүм тәһлүкәси сарсыда билмир. Әсәрин гәһрәманы Меһди Һүсејнзадәнин аловлу вәтәнпәрвәрлији, дүшмәнә һәдсиз нифрәти вә јүксәк гәһрәманлығы вә бунларын фонунда шаирлији, рәссамлығы, бир нечә дили мүкәммәл билмәси шакирдләрә гүввәтли тә'сир көстәрир. Онлар инанырлар ки, әф-

Scanned with ACE Scanner

санәви гәһрәман олан Меһдини мүбаризәјә руһландыран Вәтән ешги, Вәтән мәһәббәтидир. Меһдиләрин симасында Вәтәни севмәк, онун һәр чағырышына чанла-башла чаваб вермәк һәр бир вәтәндашын, совет адамынын бөјүк амалына чеврилмәлидир.

Мүәллим гејд олунанлары шакирдләрин һафизәсиндә чанландырмаг мәгсәди илә рәссам Т. Нәриманбәјовун «Һәјат наминә» әсәринә чәкдији иллүстрасија илә таныш един. Бу лөвһәләрин Азәрбајчанын гартал баласы Меһдинин гејри-ади гәһрәманлығыны чанлы, инандырычы шәкилдә шакирдләрә чатдырыр. Букүнкү хошбәхт һәјатымыз, халгымызын азадлығы наминә чанларыны гурбан вермиш Меһдиләрә, Һәзиләрә, Гафурлара, Кәрајлара, Чәмилләрә дәрин һөрмәт вә мәһәббәт һисси ојадыр.

Мәһз јухарыда көстәрдијимиз шәкилдә тәшкил олунан дәрсләр шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнү, мә'нәви-естетик инкишафыны тә'мин един.

Дејиләнләри јекунлашдырараг гејд едәк ки мүәллимләримиз әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин дујғуларына, естетик һиссләринин инкишафына тә'сир көстәрмәк үчүн рәссамларымызын әсәрләринә—иллүстрасијалара, таблолара, репродуксијалара, һејкәлтәрашлыг әсәрләринә истинад етмәли, бунунла әлагәдар јери кәлдикчә өзләринин вә јахуд шакирдләрин јарадычылығындан нүмунәләрә дә лазыми јер вермәлидирләр.

«ДИАЛЕКТИК СӨЗЛӘР»ИН ЈЕРЛИ ШИВӘ МАТЕРИАЛЛАРЫ ИЛӘ ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Әбүлфәз ГУЛУЈЕВ
Нахчыван ДПИ-нин мүәллими

АЗӘРБАЈЧАН дилинин тәдрисиндә лексиканын өјрәдилмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб един. Бунунла әлагәдар 5-чи синифдә програм үзрә диалект сөзләри һаггында да шакирдләрә мүәјјән мә'лумат верилмәси тәләб олунур. Лакин, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу мә'лумат шакирдләри диалектләр вә диалектизмләр һаггында тәкчә мүвафиг биликләрә јијәләндирмәклә мәһдудлашмыр, онларын нитгиндәки диалект хүсусијјәтләрини арадан галдырмаг үзрә

25 (цифри бели)

мүəллимин апарачағы ишин сəмəрəлилији үчүн дə əлверишли зəмин јарадыр.

Азəрбајчан јазычыларынын VII гурултајында Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнə намизəд, Азəрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Əлијев јолдаш демишдир: «Азəрбајчан əдəби дилинин сафлығына, күтлəлəрин нитг мəдəнијјəтинə даим гајғы көстəрилмəлидир. Дилимизин жаргон, диалектик ифадəлəри илə зибиллəнмəсинə јол вермəк олмаз».

Демəк, нитг мəдəнијјəти уғрунда мүбаризəдə бу проблем һазырда хүсуси актуаллыг кəсб едир. Буну нəзəрə алараг мүəллим, хүсусəн јерли шивəлəрин шакирдлəрин нитгинə гүввəтли тə'сири һисс олунан бу вə ја дикəр мəктəбин мүəллими өз јетишдирмəлəринин нитгини диалектизмлəрдəн тəмизлəмəјə диггəт јетирмəлидир. Буна наил олмаг үчүн, һəр шејдəн əввəл, диалект хүсусијјəтлəри һаггында шакирдлəрдə һəртəрəфли тəсəввүр јаратмаг лазымдыр.

Адыны чəкдијимиз дəрсликдə диалект сөзлəри һаггындакы мə'лумат чох јығчамдыр. Сөз групларына аид мə'луматда диалект сөзлəринə аид јалныз белə бир шəрһ верилир: **һанчары** (нечə), **ағзыбир** (төвлə), **гады** (чохбилмиш), **зағa** (мағара) кими сөзлəр исə мүəјјəн шəһəрдə, рајонда, кəнддə јашајан бир груп əһали тəрəфиндəн ишлəдилир. Белə сөзлəр диалект сөзлəри адланыр. Фикримизчə, бу мə'лумат шакирдлəрə диалект сөзлəринə аид јалныз белə бир шəрһ верилир: һанетмир. Буна көрə дə мүəллим тəкчə дəрсликлə кифајəтлəнмəмəлидир. О, мүхтəлиф үсул вəваситəлəрдəн истифадə едəрəк шакирдлəрдə һəм диалект сөзлəри һаггында, һəм дə шакирдлəрин јашадығы əразинин əдəби дилдəн фəрглəнəн шивə хүсусијјəтлəри һаггында мə'лумат вермəјə чалышмалыдыр.

Јерли шивə материалы, шүбһəсиз ки, əдəби диллə мүгајисəли шəкилдə изаһ едилмəлидир. Бу мүгајисə шивə хүсусијјəтлəрини шакирдлəрин јахшы дəрк етмəсинə көмəк көстəрдији кими, онларын нитгинин диалектизмлəрдəн тəмизлəнмəсини дə сүр'əтлəндирир.

Бə'зи тəчрүбəли мүəллимлəр һаглы олараг «диалект сөзлəри» мөвзусунун тəдрисинə «сөз груплары» һаггында мə'луматла башлајыр; бундан сонра диалект сөзлəринин фəргли чəһəтлəрини изаһ едирлəр.

Шаһбуз рајону мəктəблəринин тəчрүбəсиндə диалект сөзлəринин өјрəдилмəси ишини ашағыдакы кими тəшкил етмəк јахшы нəтичə верир.

Scanned with ACE Scanner

Мүәллим һазырладығы белә бир васитдән истифадә едәрәк јерли шивәдәки фонетик фәргләрә шакирдләрин диггәтини чәлб едир:

Һансылар дүзкүндүр, һансылар сәһвдир?

ев—өв
ов—ав
бузов—бызав
булаг—былах
јенә—кенә...

Шакирдләр һәмин сөзләрдәки фонетик фәргләри чох асанлыгла сечирләр.

Әјани васит үзрә апарылан ишин нәтичәси олараг мүәллим шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, онларын јашадығы әразидәки бу фонетик хүсусијјәтләр әдәби дилимизин фонетик нормаларына сығышмыр.

Шакирдләрдә Шаһбуз рајону шивәләринин әдәби дилдән фәргли грамматик хүсусијјәтләри һаггында мүәјјән тәсәввүр јаратмаг үчүн ашағыдакы мәзмунлу әјани васитдән истифадә олунмасы мүнасиб һесаб едилмишдир.

Әдәби тәләффүздә:	Шаһбуз рајону шивәләриндә:
ата—ныз	ата-ыз; ата-выз
ата—н-ы	ата-вы; ата-ы
шакирдсиз	шакирд- сыз; шакирд-сывиз
олача (х)[1]	алачых
кәләчә (х)[1]	кәләчи (х)[1]
олејди	оладды
кәлејди	кәләјди

Мүәллим изаһ етмәлидир ки, Шаһбуз рајону шивәләриндә исмин мәнсубијјәтә көрә дәјишмәсиндә, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш исимләрин һалланмасында вә хәбәрлик шәкилчиләриндә әдәби дилдән фәргли хүсусијјәтләр вар. Фе'лләрдә дә фәргли хүсусијјәтләр өзүнү көстәрир. Белә ки, фе'лин кәләчәк заман шәкилчиси—-ачаг, -әчәк Шаһбуз шивәләриндә -ачых,-әчих[1] шәклиндә, фе'лин арзу шәклинин мүрәккәби исә «ала иди, кәлә иди» әвәзинә «алајды, кәләјди» шәклиндә ишләнир. Белә фәргләрә грамматик фәргләр дејилир.

Scanned with ACE Scanner

Шакирдләрдә лексик диалектизмләр һаггында, даһа доғрусу, диалект сөзләри һаггында кениш тәсәввүр јаратмаг үчүн Шаһбуз рајону мәктәбләриндә Шаһбуз шивәләринин өзүнәмәхсус диалектизмләриндән—сөзләриндән истифадә етмәк фајдалыдыр. Бу мәгсәдлә апарылан карточкалар үзәриндә ишә шакирдләр хүсуси мараг көстәрирләр. Белә карточкалара аид ашағыдакылары нүмунә көстәрмәк олар.

Карточка 1. Ашағыдакы сөзләрин әдәби дилдәки гаршылығыны јазын.

Имәчи, купбан, зир, зивмәк, кәбә, куфлан.

Карточка 2. Верилмиш сөзләрдән һансылар әдәби дилимиз үчүн характерикдир.

Һакушка, јохса пәнчәрә; көј, јохса хәсис; мәркөва, јохса дузлу; мөв, јохса тәнәк; мавры, јохса пишик баласы; сүлү, јохса чораб мили.

Карточка 3. Ашағыдакы сөзләрин лексик мә'насыны изаһ един.

Шанпур, һарамы, тәндирәсәр, көздәј, күздәј, бечәкир, бордах, кыртыз, чин, пешар, тәнкав.

Мүәллим әввәлчәдән шакирдләрә изаһ едир ки, карточкаларда верилмиш сөзләр диалект сөзләрдир, бунлар Шаһбуз рајонунда вә еләчә дә Нахчыван диалектиндә ишләнир. Бу сөзләр әдәби дилимиз үчүн характерик дејил, она көрә дә данышанда вә јазанда белә сөзләрдән истифадә етмәк әдәби дилин лексик нормаларындан кәнара чыхмаг демәкдир.

Үчүнчү карточкадакы диалект сөзләринин лексик мә'насыны шакирдләр чәтинлик чәкмәдән изаһ едирләр. Чүнки онлар бу кими сөзләрдән өзләри дә тез-тез истифадә едирләр. Иш просесиндә шакирдләр изаһ едирләр ки, **шанпур**—арычылыгда ишләнән аләтин адыдыр; **шан** кәсән хүсуси бычаг мә'насыны билдирир; **һарамы**—өзкә пәтәјә һүчум едән бал арысы; **тәндирәсәр**—ичәрисиндә тәндир олан кичик ев; **кәздәх**[1]—дағын ашырымында олан дүзән саһә; **күздәх**[1]—пајыз оту—тәкрар әмәлә кәлән јашыллыг; **бечәкир**—ары бечәсини тутмаг үчүн ишләдилән хүсуси сәбәт ады; **бәрдах** — һејваны көкәлтмәк үчүн төвләдә ајрылмыш јер; **кыртыз**—тохучулуг аләтинин ады; **чин**—халча тохумаг үчүн һазырланмыш ип; **пешар**—икинчи дәфә сағылан сүд вә ја мүәјјән саһәдән топланан мәһсул; **тәнкав**—әт сују мә'насыны ифадә едир.

Scanned with ACE Scanner

«БӨЈҮК ДАЈАГ» РОМАНЫНЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Тејмур РЗАЈЕВ

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

АЗӘРБАЈҸАН совет кәндинин мүһарибәдән сонракы динҹ гуруҹулуг ишләриндәки һәјат тәрзинин, сосиал вә аилә мүнасибәтләринин реалист бәдии тәсвири үзәриндә гурулмуш «Бөјүк дајаг» әсәри сон ијирми беш илдә јаранмыш романлар ичәрисиндә ләјагәтли мөвге тутмушдур. Он илдән артыгдыр ки, роман Азәрбајҹан мәктәбләринин X синфиндә мүвәффәгијјәтлә тәдрис едилир. Бу илләр әрзиндә романын тәдриси илә әлагәдар зәнкин мәктәб тәҹрүбәси топланмышдыр. Бу јазыда габагҹыл әдәбијјат мүәллимләринин иш тәҹрүбәсини үмумиләшдирмәк јолу илә романын өјрәдилмәси јолларыны конкретликлә екс етдирмәјә чалышаҹағыг.

Романын тәдриси үчүн нәзәрдә тутулан дөрд дәрс саатынын биринин мәзмун үзәриндә ишә, үчүнүн исә романын тәһлилинә сәрф едилмәси фајдалы олур.

Мүәллимләр јаз тә'тили дөврүндә романын шакирдләр тәрәфиндән охунмасына хүсуси әһәмијјәт верирләр. Бунунла јанашы, әдәбијјата даһа чох мараг көстәрән шакирдләрин романын фәсилләри үзрә ичмал һазырламалары да әсәрин мәнимсәдилмәсинә сәмәрәли тә'сир көстәрир.

Романын мәзмуну үзәриндә иш. Мүәллим романын гәләмә алынма сәбәбләри, әсәрин әсас сүжет хәттини тәшкил едән һадисәләрин маһијјәти һаггында шакирдләрә үмуми мә'лумат верәрәк көстәрир ки, Сов.ИКП XX гурултајы колхоз тәсәррүфатына рәһбәрлијин јени формаларынын ахтарылмасы, мәһсул боллуғу вә әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасына хидмәт едән јени иш үсулларынын тәтбиг едилмәси илә әлагәдар мүһүм вәзифәләр ирәли сүрмүшдүр. М. Ибраһимовун 1957-ҹи илдә тамамладығы «Бөјүк дајаг» романында әллинҹи илләр совет кәндинин сосиал-игтисади вә аилә-мәишәт мүнасибәтләри јүксәк бәдииликлә екс едилмәклә, партија вә һөкумәтимизин көстәришләринә әмәл едилмәклә јанашы Азәрбајҹан совет нәсринин инкишафында јени бир аддым атылмышдыр.

Мүәллим романын мәзмуну һаггында јығҹам мә'луматдан сонра верилмиш билијин мәнимсәдилмәсинә хидмәт едән кениш мүсаһибә апарыр. Мүсаһибәдә романы бүтүнлүклә

Scanned with ACE Scanner

охумуш шакирдләрин иштиракына даһа кениш јер верилир. Бу просесдә романын әсас сурәтләри, онларын әсәрдәки мөвгеји, романын сүжет хәттини тәшкил едән һадисәләр шакирдләрин нәзәриндә чанландырылыр. Мүәллим дәрслик әсасында ев тапшырығы вермәклә јанашы тапшырыр ки, һәр бир шакирд романда иштирак едән сурәтләрин характер хүсусијјәтләрини гысача гејд етмәлидир. Белә бир тапшырығын верилмәси шакирдләри образларын фәрдиләшдирилмәси јолу илә онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини дә мүәјјән етмәјә истигамәтләндирир.

Романын тәдрисинә сәрф едилән сонракы ики дәрс саатында образларын характеристикасы үзәриндә иш апарылыр, әсәрин әсас идејасы шакирдләрә мәнимсәдилир.

Мүәллим көстәрир ки, романдакы образлары әсасән ики група ајырмаг олар: јашлы нәсил, кәнч нәсил. Бунунла јанашы романда әкс едилмиш—үмуми инкишафдан кери галан, өз шәхси мәнфәәтини үмумхалг мәнафејиндән үстүн тутан мәнфи типләр исә шәрти олараг үчүнчү груп кими үмумиләшдирилир. Һәмин группары тәмсил едән образларла әлагәдар кениш мүсаһибә апарылыр. Шакирдләр өјрәнирләр ки, романдакы әсас һадисәләр Рүстәм кишинин сәдр олдуғу кәнддә чәрәјан едир; һадисәләрин кәнддән кәнара чыхдығы һалларда да јенә әсасән онунла әлагәдар олур. Беләликлә, Рүстәм романын баш гәһрәманыдыр. Мүәллиф бу образы јарадаркән идеализә етмәк јолу илә кетмәмиш, онун өз јашына, дүнјакөрүшүнә мәхсус хүсусијјәтләрини дә әкс етдирмәклә колхоз тәсәррүфаты рәһбәринин үмумиләшдирилмиш, биткин, бәдии образыны јаратмаға наил олмушдур.

Рүстәм киши өз аиләси илә кәнд чамаатына ејни көзлә бахан, ичтимаи мәнафеји өзүнә доғма билән, кәндин тәсәррүфаты илә јанашы, мәдәни-маариф ишләринин дә низама салынмасына чалышан колхоз сәдридир. Онун характериндәки әсас зиддијјәтләр тәкәббүрлү мәғрурлуг, шәхсијјәтинә пәрәстиш мејли, тәнгиди севмәмәк, өзүнүтәнгид һиссинин зәифлији, башгаларынын мәсләһәтинә лагејд мүнасибәт вә бу кими јүксәк шәхси гүрурлуғун үмуми тәзаһүрү олан кејфијјәтләрдән ибарәтдир. Лакин характериндәки бу хүсусијјәтләр мүгабилиндә Рүстәм киши әмәји шәрәф сајан, халг иши үчүн чалышан, ичтимаи борчуну ләјагәтлә јеринә јетирән адамлара дәрин һөрмәт бәсләјир. Чүнки о өзү дә мәһз белә бир әгидәјә малик шәхсијјәтдир.

Образларын сәчијјәләндирилмәси просесиндә апарылан мүсаһибә заманы шакирдләр Рүстәм кишинин характер хүсусијјәтләрини чәтинлик чәкмәдән үмумиләшдирә билирләр. Бунунла јанашы, Рүстәм кишинин сәдагәтсиз, икиүзлү адамлара гаршы амансыз олдуғуну да гејд едирләр. Јалтаглыг вә икиүзлүлүклә колхоз тәсәррүфатында мүәјјән мөвге тутараг халг малыны, ичтимаи мүлкијјәти оғурлајыб мәнимсәјән Лал Һүсејн, Јасты Салман вә Јармәммәдин ич үзү һаггында јәгинлик һасил етдикдән сонра Рүстәм кишинин гәзәби көксүнә сығмыр. Онсуз да ичтимаи тәнгидә мә'руз галмыш, партија тәһмәти алмыш Рүстәм кишинин әзаб ичиндә олан үрәјинә нифрәт алову долур. Ферма мүдирлијинә сохулмуш Лал Һүсејни иш јериндә тапмадыгда бәрк һиддәтләнир. Нәһајәт, о, Лал Һүсејнлә Күр гырағында растлашыр вә ону рәһм етмәдән гамчылајыр.

Шакирдләр Рүстәм киши илә јанашы, онун һәјат јолдашы Сәкинәни дә дүзкүн сәчијјәләндирәрәк көстәрирләр ки, бу образ Азәрбајчан совет кәндинин типикләшдирилмиш гадын сурәтидир. О, сәдагәтли өмүр-күн јолдашы, әсл анадыр. О, аиләдә нечә фәалдырса, ичтимаи һәјатда да бир о гәдәр ишкүзардыр. О да әри Рүстәм кими дүзлүјү, һәгигәти јүксәк гијмәтләндирән, әјрилијә, јарамазлыға нифрәт бәсләјән бир образ кими үмумиләшдирилмишдир.

Шакирдләр МТС директорунун мүавини Шәрәфоғлуну Рүстәм киши образыны тамамлајан бир сурәт кими характеризә едирләр.

Романда кәндлә рајон мәркәзинин әлагәси дә реалист бојаларла тәсвир едилмиш вә бу мәгсәдлә бир сыра образлар јарадылмышдыр. Рајон партија комитәсинин биринчи катиби Аслан, маариф мүдири Гошатхан вә башгалары бу гәбилдәндир.

Мүәллиф Аслан сурәтинә дәрин рәғбәт бәсләјир. Аслан ағыллы, тәвазөкар, тәмкинли вә принсипиал партија ишчиси, әсл рајкомдур. Мүәллиф бу сурәт васитәсилә санки јашлы нәсиллә кәнч нәсил арасында бир көрпү гојмуш, һәр ики нәслин мүсбәт мә'нәви кејфијјәтләрини бу сурәтдә чәмләшдирмәјә наил олмушдур.

Кәнчлијин мәркәз персонажлары олан Маја, Гаранш, Пәршан, Ширзад, Гызјетәр вә Нәчәф сурәтләрини дә шакирдләр сөвә-сөвә сәчијјәләндирирләр.

Шакирдләр Мајаны, Ч. Чаббарлынын Севили, Күлүшү вә Алмазынын әллинчи илләрдәки давамчысы кими характеризә етмәјә тәшәббүс көстәрирләр.

Гараш сурәти сәчијјәләндириләркән онун характерчә Рүстәм кишијә охшарлығына диггәт јетирилир. Гараш әслиндә өз атасынын әгидәсинә маликдир. Онун атасындан фәрги анчаг кәнчлијиндә вә мүасир һәјат шәраитиндән доған шылтаглығындадыр.

Пәршан, саф тәбиәтли, көзүачыг, әмәксевәр, сағлам фикирли, шән әһвал-руһијјәли, бә'зән дә романтик хәјаллара гапылмағы севән кәнд гызларынын үмумиләшдирилмиш образыдыр. О, өз ләјагәти илә јанашы, гардашы арвады Мајанын да ләјагәтини горујур, она чүз'и дә олса намус ләкәси вурулмамасы үчүн тәшәббүс вә гајғы көстәрир, лазым кәлдикдә јашча өзүндән бөјүк олан гардашы арвадына мәсләһәтләр верир. Пәршан мәһәббәт мәсәләләриндә дә ајыгдыр. О, Јасты Салманын елчилијинин маһијјәтини чох дүзкүн баша дүшәрәк бу елчилији јарытәһгир, јарыистеһза илә рәдд едир. Пәршанын Ширзадла гаршылыглы мәһәббәти романын лирик рич'әтләринин әсасыны тәшкил едир. Хүсусилә Рүстәм кишијә партија төһмәти вериләркән Ширзадын да бу ишә тәрәфдар олмасындан Пәршанын инчимәмәси онун мүсбәт характерини тамамлајыр.

Романда әкс едилмиш Гызјетәр вә Нәчәф сурәтләри кәнч нәслин нүмајәндәләри олмагла өз дүнјакөрүшләри вә фәалијјәтләри илә Ширзадла бирләширләр. Онлар јенилији дүзкүн дәрк едиб ону күтләјә тәлгин етмәклә јанашы, көһнәлијә гаршы да ејни ирадә вә мәтанәтлә мүбаризә апарырлар.

Образларын сәчијјәләндирилмәси илә әлагәдар иш әлиәјриләрин, шүур вә дүшүнчә тәрзинә көрә ичтимаи инкишафдан кери галмыш Кәләнтәр, Лал Һүсејн, Јасты Салман вә Јармәммәд сурәтләринин тәһлили илә баша чатдырылыр.

Мүәллим көстәрир ки, Мирзә Ибраһимов Азәрбајчан совет кәндинин гајнар, шән, гајғылы, аилә вә әмәк һәјатынын бәдии тәсвирини верән бир әсәр јарадараг ону «Бөјүк дајаг» адландырмышдыр.

Бөјүк дајаг—**халгдыр, күтләдир, ел бирлијидир.**

Рүстәм киши мәтин ирадәли, сағлам чүссәли бир адам олса да, бу дајагдан ајрылдығы анда бүдрәјир, јыхылыр. Бу чәһәтдән Јасты Салман, Јармәммәд вә Лал Һүсејн тәрәфиндән дөјүлүб биһуш едиләрәк Күрә атылан Рүстәм кишинин

сон анда кәндлиләр тәрәфиндән өлүмдән хилас едилмәси дә рәмзи характер дашыјыр. Инсан о заман јашајыр ки, о, халгла әлбир фәалијјәт көстәрир, күтлә бирлијинә инаныр, бу бирликлә нәфәс алыр!

Беләликлә, романы гәләмә алдыгда мүәллифин мәгсәди шакирдләрә ајдынлашыр. Онлар романын идејасыны ашағыдакы кими үмумиләшдирирләр: тәсәррүфат рәһбәри нә гәдәр ағыллы, фәал вә ишкүзар олса да, онун исте'дады анҹаг халгла, күтлә илә биркә фәалијјәтдә парлаја биләр. Әкс һалда, һәмин рәһбәрин анҹаг фаҹиәли агибәти лабүддүр.

Романын өјрәдилмәсинә ајрылмыш сонунҹу дәрс саатында әсәрин бәдии хүсусијјәтләри вә дили үзәриндә иш апарылыр. Романын тәрбијәви тә'сир даирәси, халг јазычысы Мирзә Ибраһимов јарадыҹылығында, үмумән Азәрбајҹан совет нәсриндәки мөвгеји мүәјјән едилир. Роман јүксәк сәнәткарлыгла јарадылмыш ајдын композисија вә сүжет хәттинә маликдир. Епик тәһкијәләрин драматик мүнагишәләрлә мүшајиәт едилмәси охуҹуну сеһрләјир, ону һадисәләрин ахынына гошулараг әсәри сона гәдәр марагла охумаға сөвг едир.

«Бөјүк дајаг» сосиализм-реализми әдәби принсипинин мүасир тәләбләринә ҹаваб верән бир әсәрдир. Романда Азәрбајҹан совет кәндинин 50-ҹи илләрдәки һәјат тәрзи әкс едилмәклә јанашы, бу күнү фәрәһли вә көнүл ачан Совет кәндинин кәләҹәк перспективләри, даһа шән вә фираван олан сабаһы да бөјүк никбинлик вә инамла охуҹунун көзләри гаршысында ҹанландырылыр. Бу фикри романын онларла епизоду илә јанашы, сон ҹүмләләри дә бир даһа тәсдиг едир. Мүәллиф бу ајдын сабаһы ҹанлы тәбиәт фонунда бәдии рич'әтлә характеризә едир: «Тәк-түк ири адамлар арасыкәсилмәз шиддәтли бир јағыша чевриләрәк бүтүн Муған дүзүнү тоздан, торпагдан тәмизләмәјә башлады. Јағыш һәр тәрәфә төкүлүр, һәр тәрәфдә көһнәлмиш, ағырлашмыш вә боғуҹу нә варса, јујуб апарыр, отағы бу вахта гәдәр көрмәдикләри сәрин вә әтирли бир һава илә долдурурду.

...Ертәси күн онларын үзүнә јени бир сәһәр ачылды. Кәндин үстүндә бир парча булуд ојнаса да, бу көзәл бир сәһәр иди. Көјләри дупдуру, үфүгләри јујулуб тәмизләнмиш буллур көзлү бир сәһәр иди».[1]

---

[1] Мирзә Ибраһимов. «Бөјүк дајаг», Бакы, Ушагкәнҹнәшр, 1957, сәһ. 581.

М. Ибраһимов бу романы илә кәнд һәјатына јахындан бәләд олдуғуну вә бу һәјатын е'чазкар кечәләрини, гајнар күндүзләрини бәдии сөзүн гүдрәти илә тәрәннүм етмәјә габил олдуғуну бир даһа сүбута јетирмишдир.

«Бөјүк дајаг» Азәрбајчан совет кәндинин гуручуларынын бөјүк бир нәслини өзүндә тәчәссүм етдирән бир әсәр кими дә гијмәтлидир. Азәрбајчан совет кәндинин ичтимаи һәјат тәрзи вә аилә мүнасибәтләри романда јүксәк сәнәткарлыгла үмумиләшдирилмишдир.

Романда мүасир Азрбајчан әдәби дили илә чанлы халг данышыг дилинин мәһарәтлә әлагәләндирилмәси дә әсәрин јүксәк бәдии кејфијјәтләри сырасында шакирдләрә өјрәдилир. Нүмунәләр әсасында көстәрилир ки, ајры-ајры образларын, хүсусилә јашлы нәслин нүмајәндәләринин дили илә верилмиш зәрб-мәсәлләр, аталар сөзләри, һикмәтли сөзләр әсәрин бәдии долғунлуғуну артырмагла бәрабәр, онун тәрбијәедичи маһијјәтини дә артырыр.

«Бөјүк дајаг» романы мүстәгил әмәк вә тәһсил һәјатынын астанасында олан онунчулара кәнд һәјатына, онун әмәк адамларына мәһәббәт һиссләри ашылајыр. Онлар бу әсәри өјрәнмәклә колхоз тәсәррүфатынын маһијјәти вә сосиал хүсусијјәтләри илә таныш олур, ән үмдәси исә ичтимаи һәјатда ән бөјүк мүвәффәгијјәтләрин вә јүксәлишләрин халг бирлији нәтичәсиндә мүмкүн олдуғу һаггында гәти гәнаәт һасил едирләр.

Нәтичә олараг романын мүвәффәгијјәтли тәдрисини шәртләндирән әсас чәһәтләри дә бурада гејд етмәји лазым билирик.

«Бөјүк дајаг» вә бу кими ириһәчмли әсәрләрин дәриндән мәнимсәдилмәси ишинин кејфијјәти шакирдләрин өјрәдилән әсәри тәдрисә гәдәр мүстәгил мүталиә етмәләри илә шәртләнир. Әкәр шакирдләр әсәри јарадычы, мәгсәдли мүталиә етмишләрсә, романын өјрәдилмәси ишинин мүвәффәгијјәти тә'мин едиләчәкдир.

Тәһлил просесиндә әсәрдән характерик нүмунәләрә мүрачиәт едилмәси, бу парчаларын тәһлилллә әлагәләндирилмәси романын идеја-бәдии хүсусијјәтләринин мәнимсәдилмәси просесинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

«Бөјүк дајаг» кими кениш һәјат һадисәләрини тәчәссүм етдирән әсәрләрдә образларын гаршылыглы вә мүштәрәк сәчијјәләндирилмәси даһа мәгсәдәујғундур.

Scanned with ACE Scanner

НИЗАМИ КӘНЧӘВИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ ТАРИХИ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

Аббас СӘМӘДОВ

педагожи елмләр намизәди, Кировабад ДПИ-нин досенти

АЗӘРБАЈЧАНЫН бөјүк һуманист вә мүтәфәккир шаири Низами Кәнчәви дүнја әдәбијјаты хәзинәсини әдәби ирси илә зәнкинләшдирән даһи сөз устасыдыр. Инсан гәлбини тәлатүмә кәтирән лирикасы, бәдии һәјат салнамәси олан мәшһур «Хәмсә»си Низамијә дүнја шөһрәти газандырмышдыр. Чүнки «Низами ады һәр заман Шәргдә шиддәтлә курламыш, бүтүн мүәллифләр онун гаршысында диз чөкмүшләр» (ак. Ј. Бертелс).

Шәргшүнаслар бу нәтичәјә кәлмишләр ки, Низами әдәби ирси, Низами әдәби мәктәби тә'лим-тәрбијә мәнбәјидир, өјрәнилмәси, тәдрис олунмасы зәруридир.

Ј. Бертелс Низами дөврүндә Кәнчәдә тә'лим-тәрбијәнин тарихиндән бәһс едәрәк јазыр: «Низаминин нечә охумасы, онун мүәллиминин ким олмасы һаггында һеч бир мә'лумат галмамышдыр. Кәнчәдә алим аз дејилди вә ирадәси мөһкәм олан шәхсләр үчүн тәһсил алмаг мүмкүн иди. Низаминин өз заманынын бүтүн елмләриндән хәбәрдар олдуғуну әсәрләриндән анламаг олар».

Низами Кәнчәдә охумуш, мәшһур алимләрдән дәрс алмыш, һәјат университети кечмишдир. Профессор М. Гулузадә јазыр: «Низами Кәнчә мәдрәсәләриндә XII әсрә кәрә јахшы тәһсил алмышды», әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл билирди[1]. Шәрг Загафгазијасынын бөјүк мәркәзи шәһәрләриндән бири олан Кәнчәни, Көј көлү әмәлә кәтирән шиддәтли зәлзәлә (1139) дағытмышды. «Игбалнамә»дә дејилир:

Гопду бир зәлзәлә, көјү ојнатды.
Шәһәрләр дағылыб јерләрә батды...
Нә гәдәр хәзинә батды о кечә...
О шәнбә кечәси јох олду Кәнчә...[2]

---

[1] М. Ј. Гулузадә. Низами Кәнчәви. Бакы, 1953, сәһ. 20.
[2] Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә, II һиссә, Бакы, 1967, сәһ. 40

Scanned with ACE Scanner

М. С. Ордубади бу гәнаәтә кәлир ки, «Кәнчә шаһәри доғма шеʼр вә әдәбијјатын мәркәзи олмаг үстүнлүјүнү дашымышдыр»[1]. Низами ирсинин өјрәнилмәси тарихи мүрәккәбдир. Јаделли ишғалчыларын вә јерли феодал-ханларын ара мүһарибәләри милли сәрвәтләри талан етмишдир. М. Ф. Ахундов јазыр: «Әрәбләр бизим миниллик сәлтәнәтимизи зәвала уғратдылар; шан-шөвкәтимизи бада вердиләр, вәтәнимизи харабазара чевирдиләр»[2]. Одур ки, тарихи сәнәдләри тапмаг чәтиндир. А. Бакыханов Низамини «һәкими-мәʼнәви» адландырыр, јүксәк истеʼдадыны, маһир сәнәткарлығыны, «бөјүклүјүнү вә фәзиләтләрини сөјләмәкдән дил ачиздир» дејир[3]. Бакыханова көрә, инсан гәлбини тәлатүмә кәтирән лирикасы, дүнја шөһрәти газанан «Хәмсә»си Низаминин кәскин фикринә вә гүввәтли тәʼбинә мисилсиз нүмунәдир, өјрәнилмәси зәрури олан зәнкин бәдии хәзинәдир: «...сөз вә сөһбәтилә мәчлис бәзәмәкдә, үмумун рәʼјинчә, онун (Низаминин —А. С.) мисли олмамышдыр. Бүтүн шаирләр онун усталығыны еʼтираф етмишләр»[4].

Лакин Низами ирсинә мәсʼулијјәтсизлик Бакыханову нараһат едир: «Кәнчәнин јахынлығында көзәл бир түрбәси вардыр. Харабалыға үз тутмуш олан бу түрбәнин бәʼзи јерләрини, Гарабағда јашајан Газахлы Мирзә Адыкөзәл индә тәʼмир етдирмәкдәдир»[5]. Бу мүлаһизәни Капитан Мирзә Адыкөзәл бәјин «Гарабағнамә» (1845) әсәриндә «Кәнчә торпағынын», «Шејх Низами түрбәсинин» адларыны ифтихар һиссилә чәкмәси дә тәсдиг едир. 1826-чы илин сентјабрында Кәнчә јахынлығындакы Низами түрбәсинин јанында Иран-рус гошунлары арасында кедән шиддәтли вурушмалар јерли әһалијә бөјүк зијан вурур. М. Адыкөзәл бәј јазыр: «Сәһәр вахты сәрдар Паскевич вә кенерал Мәдәтов гошунларына низам вериб Шејх Низами түрбәсинә јахынлашдылар. Гызылбаш гошуну илә үз-үзә кәлдиләр. Бурада бөјүк султани бир мүһарибә олду»[6]. Дөврүнүн маарифпәрвәр зијалысы, поезија вурғуну М. Адыкөзәл бәј XIX әсрин 40-чы илләринин әввәлләриндә бөјүк Низаминин түрбәсини тәʼмир етдирмишдир.

---

[1] Низами, I китаб, Бакы, 1940, сәһ. 129.
[2] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1962, сәһ. 174.
[3] А. Бакыханов. Күлүстани-Ирәм, Бакы, 1951, сәһ. 206.
[4] Јенә орада, сәһ. 206.
[5] Јенә орада, сәһ. 207.
[6] Мирзә Адыкөзәл бәј, Гарабағнамә, Бакы, 1950, сәһ. 125.

Scanned with ACE Scanner

Атеист-философ М. Ф. Ахундов јазырды: «Һәм мәзмун көзәллијинә, һәм дә ифадә көзәллијинә малик олан нәзм (Фирдовсинин «Шаһнамә»си, Низаминин «Хәмсә»си вә Һафизин диваны кими) нәш'әартырычы вә һәјәчанландырычы олуб һәр кәс тәрәфиндән бәјәнилир»[1]. Демәли, Низаминин әсәрләри етик вә естетик мәзијјәтләрлә, үзви əхлаги кејфијјәтләрлә мә'наландырылмышдыр. Мүтәфәккир шаир бәдии ирсини «поетик јарадычылығын гијмәтли инчисинә чевирә билмишдир»[2]. Низами бәдии ирсинин милјонларын мүталиәсинә верилмәси дөврүнүн башлыча тәләбиндән ирәли кәлирди. Кәнчәли јазычы-мүәллим Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә «Моллапәрәст» имзасы илә «Кәнчәдән» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Ај Молла әми. Сәни анд верирәм Шејх Низаминин атлар ајағынын алтында галмыш гәбринә, учуб дағылмыш күнбәзинә, кәнчәлиләрин бу күнбәзи тикдирмәк үчүн олан һәмијјәт вә гејрәтләринә ки, мәним бу бир нечә кәлмә сөзүмү журналында јазыб она чаваб верәсән»[3]. Бөјүк Низами «гүввәт елмдәдир» бәдии һөкмүнү вермиш, елми, сәнәти өјрәнмәји зәрури билмишдир. Профессор М. Рәфилинин ифадәсилә десәк, «Низаминин јарадычылығы бәшәријјәтин бәдии инкишаф тарихинин гызыл сәһифәсидир»[4] Бу гызыл сәһифәнин өјрәнилмәси мүрәккәб вә мүбаһисәли бир инкишаф јолу кечмишдир.

Кәнчә кимназијасынын әгаид вә түрк дили мүәллими М. М. Ахундзадә «Шејх Низами кимдир?» адлы мәгаләсиндә сөз мүлкүнүн устады даһи Низами һаггында мараглы мә'лумат верир, онун бәдии ирсинин өјрәнилмәси вә хүсусилә мәгбәрәсинин дүзәлдилмәсинин зәрурилијини көстәрир. М. М. Ахундзадә јазырды ки, дүнја әдәбијјатынын Молјер, Шекспир, Шиллер, Островски, Горки, Чехов кими даһи сәнәткарлары «бүтүн чаһани-бәшәријјәтә вә инсанијјәтә әлләриндән кәлдији гәдәр бөјүк-бөјүк хидмәтләр етдиләр. Бунун үчүн дә тарихин ән парлаг сәһифәләриндә гызылла јазылмаға лајиг көзәл ад баги гојдулар»[6]. Низами дә бәшәр мәдәнијјәтинин сәһифәләринә гызылла нәгш олунан даһи сөз усталарындан биридир. Онун да әсәрләри чап олунма

---

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1951, сәһ. 170.
[2] Ә. Ағајев. Низами вә дүнја әдәбијјаты, Бакы, 1964, сәһ. 5.
[3] «Молла Нәсрәддин», 1908, № 2, сәһ, 7.
[4] М. Рәфили. Низами, Бакы, 1939, сәһ 98.
[5] «Тәрәгги» гәзети, 1909, № 67.
[6] М. М. Ахундзадә. Театр нәдир? Кәнчә, 1909, сәһ. 4.

Scanned with ACE Scanner

ны, мәгбәрәси дүзәлдилмәлидир. М. М. Ахундзадә Кәнчәдә Әһмәд Һачы Һәсәнзадә мәтбәәсиндә Мәһәммәд Бағыр бәј Шејхзамановун нәширлији илә 1909-чу илдә чап олунан «Шејх Низами»[1] китабынын үзәриндә јазылмышдыр: «Китабчадан вүсул олан пул тамамилә Шејх Низаминин күнбәзинә сәрф олуначагдыр». Китабын титул сәһифәсиндәки шәклин алтында мүәллифин чох тә'сирли бир гејди верилмишдир: «Бу хәрабә мәзарда, аја, көрәсән кимдир бөјлә хар јатыр?».

Мүәллиф китабын сонунда бу суалын поетик чавабыны верир:

О јатан Кәнчәли Низамидир,
Шүәра гисминин үзамидир»[2].

Маарифпәрвәр мүәллим М. М. Ахундзадә јазыр: «Авропалылар алимә, әдибә вә шаирә еһтирам етдикдә, үмумијјәт үзрә мүтәәссиб дејилләр. Һәр тајфадан олур-олсун, әдибин вә шаирин еһтирамыны лазыми дәрәчәдә тутурлар вә онун көзәл әсәрләрини өз ана дилләринә тәрчүмә едирләр»[3]. Лакин Совет һакимијјәти илләринә гәдәр Шәргин Хагани Ширвани, Низами Кәнчәви, Имадәддин Нәсими, Мәһәммәд Фүзули кими сәнәткарлары унудулмуш, мәгбәрәләри дағылмыш, әсәрләри чап олунуб милјонларын муталиәсинә верилмәмишди.

Мәшһур Украјна шаири Н. И. Гулак (1822-1899) Низами һаггында мараглы мә'лумат вермиш, онун өјрәнилмәсини зәрури билмиш вә «Искәндәрнамә» әсәриндән русларын Бәрдәјә һүчум епизодунун гыса мәзмунуну нәсрлә тәрчүмә етмишдир»[4].

Маарифпәрвәр шаир-мүәллим С. Ә. Ширвани (1835-1888) Низамини севмиш, әсәрләриндән шакирдләринә өјрәтмиш, «Хәмсә»сини севимли шакирди М. Ә. Сабирә һәдијјә вермишдир. О, Низаминин гәбрини зијарәт етмиш вә демишдир:

Еј Шејх Низами, еј низамы дағылан,
Еј Кәнчәдә иззү еһтишамы дағылан,

---

1 Мирзә Мәһәммәд Ахундов, Шејх Низами, Кәнчә, 1909.
2 Јенә орада, сәһ. 20.
3 Јенә орада, сәһ 3.
4 «О знаменитом персидском поэте Низами Гянджинском и о его поэме «Поход руссов против Берда». «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXVI, I часть, Тифлис, 1899, сәһ, 116—126.

Scanned with ACE Scanner

Олмушму сәнинлә мән кими аләмдә
Бејти, еви, мәктәби, кәламы дағылан?[1]

Маарифпәрвәр мүәллим Ф. Ағазадәнин «Әдәбијјат мәҹмуәси» дәрслијиндә түрк, фарс, рус вә гәрб әдәбијјаты нүмунәләри ады[2] алтында верилән көркәмли сәнәткарларла јанашы Шејх Низами дә вардыр. Дәрсликдә Низаминин Кәнҹәдә јашајыб јаратдығы вә «Хәмсә»си илә бөјүк шөһрәт газандығы көстәрилир. Лакин бу о демәк дејилдир ки, Низами әдәби ирсинин тәдриси бу дәрсликлә башланылыр. Әдәбијјатшүнас Х. Јусифов тарихи сәнәдләрә әсасланараг јазыр ки, «XV әсрдә Низами ше'рләрини әзбәрдән охујармыш»[3]. Беләликлә, Низами әдәби ирси мүхтәлиф дәрсликләрә вә мүнтәхәбатлара јол тапыр, онун топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси әсримизин ијирминҹи илләриндән башлајыр[4].

Көркәмли әдәбијјатшүнас-мүәллим Ф. Көчәрли (1863–1920) јазыр ки, шаирләримизин вәзифәләриндән бири Низаминин әсәрләриндән «ачыг дилдә тәрҹүмә едиб, милли әдәбијјатымызы дөвләтләндирмәкдир»[5]. Низаминин «Хәмсә»си «һәгигәтдә хәзинә малыдыр», онун әсәрләрини «өз дилимиздә мүталиә едиб фејзијаб олмалыјыг[6]. Низаминин мәгбәрәси зијарәткаһдыр. «Онун гәбринин үзәриндә олан әски күнбәди, сәһиһ рәвајәтә көрә, рус әдибләриндән мәшһур Грибоједов тә'сис етдирмишдир». Лакин «Низаминин гәбри вә үстүнүн күнбәди учуб-дағылыбдыр. Будур бизим фазил вә һаким бир шаиримизин түрбәсинә олан һөрмәт...»[7]. Ф. Көчәрли Низаминин мәгбәрәсинин бәрпа олунмасыны, әсәрләринин өјрәнилмәсини зәрури сајыр.

Көркәмли рус јазычысы А. С. Грибоједов «Јол гејдләри»ндә (26 ијун 1827-чи ил) Низами Кәнчәвинин вәтәни Кәнчәнин адыны ифтихарла чәкәрәк јазыр: «Аббасгулу (А. Бакыханов—**А. С.**) нәгл едир ки, Јелизаветпол (Кәнчә—**А. С.**) вурушмасы шаир Низаминин гәбри әтрафында ке

---

[1] С. Ә. Ширвани. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1967, сәһ. 667.
[2] Ф. Ағазадә. Әдәбијјат мәчмуәси, Бакы, 1912, сәһ. 92 — 271.
[3] Х. Јусифов. Низаминин лирикасы, Бакы, 1968, сәһ. 17.
[4] Јенә орада, сәһ. 131.
[5] Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары I чилд, I һиссә, Бакы, 1925, сәһ. 68.
[6] Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, I чилд, Бакы, 1978, сәһ. 132
[7] Јенә орада, сәһ. 131.

Scanned with ACE Scanner

диб»[1]. Бөјүк сәнәткар бу саһәдәки шәрәфли хидмәти һаггында сөһбәт ачмыр. Лакин јазычы Ј. Лебедински «Шаир ата јурдунда» адлы хатирә әсәриндә А. С. Грибоједовун арвады илә Низаминин от басмыш гәбрини зијарәт етдијини вә онун «чамаатын көзү габағында» гәбрин мүдүзәлдилмәси үчүн мүчәврүнә хејли мигдарда пул вердијини көстәрир[2]. Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасында бир сыра нүмунәләри Мустафа ага Гијасбәјов Насирин (1824-1873) тәрчүмә етдијијн һаггында Ф. Көчәрли мә'лумат верир[3].

Бөјүк алман шаири Көтенин «Гәрб-Шәрг диваны»ны «көзәл ше'рләр мәчмуәси» адландыран М. Шагинјан поетик фикир даһиси Низами «поезијасынын дидактик тәмајүлүнү» јүксәк гијмәтләндирир, һуманист шаирин әсәрләриндән нүмунәләрин «бүтүн хрестоматијаларымыза дахил олмасы» вә «мәктәбдә икән ушаглара» өјрәдилмәси гәнаәтинә кәлир[4]. Низами ирсинин тәрчүмәсинә вә тәдрисинә һәмишә бөјүк еһтијач һисс олунмушдур. Академик А. Маковелски «Искәндәрнамә»ни шаирин шаһ әсәри, «кәләчәк нәсил үчүн өјүд вә вәсијјәт»[5] китабы, профессор Ә. Султанлы исә әхлаги вә педагожи көрүшләрин үмумбәшәри мәзмуну адландырыр[6]. Академик М. Ариф Низаминин тәрбијәви фикирләрини, зәнкин образлар силсиләсини кәнч нәслә өјрәтмәјин зәрурилијини гејд едир[7]. Низамишүнас Һ. Араслы «бүтүн хәлифәләри үзәриндә ирдәрин вә силинмәз бир тә'сир бурахан» даһи Низаминин[8] ирсинә зәнкин тә'лим-тәрбијә мәктәби кими бахыр, тәдрисини вачиб билир. Низами бәдии ирсинин тәдриси халгын милли сәрвәтинин кәнч нәслә өјрәдилмәси демәкдир. Јени инсан тәрбијәсиндә Низами бәдии ирси зәнкин материал верир, көзәл әхлаги кејфијјәтләр ашылајыр. Низами әсәрләриндә «мүасири олдуғу чәмијјәтдәки әдаләтсизликләрдән, өзбашыналыглардан шикајәтләнмиш, зәманәнин онун голу-ганадыны сындырмасындан, чәрхин онун ајагларына балта вурмасындан данышмышдыр»[9].

---

1 А. С. Грибоједов. Сочиненија, Москва, 1953, сәһ. 448.
2 Үрәк сөзү. Бакы, 1964, сәһ. 159.
3 Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, II чилд, II һиссә, Бакы, 1926, сәһ. 41—57.
4 Низами. II китаб, Бакы, 1940, сәһ. 110.
5 Низами. IV китаб, Бакы, 1947, сәһ. 110.
6 Низами Кәнчәви. Мәгаләләр мәчмуәси, Бакы, 1947, сәһ. 87.
7 Јенә орада, сәһ. 96.
8 Јенә орада, сәһ. 8.
9 Х. Јусифов. Низаминин лирикасы, Бакы, 1968, сәһ. 105.

Scanned with ACE Scanner

Совет һакимиҹҹәти илләриндә Низаминин тәдрисинә манечилик төрәдәнләр, ону фарс шаири кими гәләмә верәнләр олмушдур. Партија вә дөвләтимизин классик ирсә Ленин принсипи илә јанашмасы бу мүбаһисәләрә сон гојду. С. Вурғун јазырды: «Бөјүк Низаминин ады узун заманлар бир Иран шаири кими гәләмә верилмишдир. Низаминин өз әсәрләринин әксәријјәтини фарс дилиндә јаздығыны бәһанә едәрәк, халг дүшмәнләри... ону өз доғма халгынын әлиндән алмаг истәјирдиләр. Лакин партијамыз Азәрбајҹан халгынын гочаман шаири Низамини онун өзүнә гајтармышдыр»[1].

«Коммунист» гәзетинин 1922-чи илдән 1924-ҹү илә кими бурахдығы «Халг әдәбијјаты һәјатдан доғар» сәһифәсинә ијирми беш нөмрә һәср олунур, әдәбијјатымызын тәдгиги вә өјрәнилмәси һаггында мәгаләләр чап едилир. Гәзетин сәһифәләриндә даһи Низами һаггында гијмәтли фикирләр сөјләнилир, онун өјрәнилмәсинин зәрурилији көстәрилирди. Бу бахымдан «Унудулмаз» имзалы «Бәдбәхт шаир» адлы мәгалә сәчијјәвидир. Мәгаләдә дејилир ки, Низаминин «Мәзарынын үзәриндә олан күнбәз учуб дағылыб, хараба бир һала дүшмүшдүр». 1906-чы илдә «Шејх Низаминин хараба галмыш мәзары» үзәриндә шаирә абидә (нишанкаһ) гојулмасы әдәбијјат һәвәскарларыны дүшүндүрүр. Бу мәгсәдлә Кәнҹәдә хүсуси ҹәмијјәт тәшкил олунду, «ики минә гәдәр пул топланды. Бу пул бөлүнүб јејилди. Бәдбәхт шаир бир мүддәт јаддан чыхды».

Бу мәсәләнин һәлли сонралар да баш тутмады. Мүсават һакимијјәти илләриндә маариф елмин гәддар дүшмәнләри олан руһаниләрә тапшырылдығындан онун инкишафына гара пәрдә чәкилди[2]. Тәдрисин вәзијјәти ачыначаглы һала дүшдү. Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы әдәбијјат тәдрисинин гаршысында јени үфүгләр ачды. Классик ирсә јанашмагда Ленин принсипи рәһбәр тутулду. Классикләрә абидә гојулмасы, әсәрләринин нәшри вә тәдриси зәрури проблемә чеврилди. 1922-чи илдә Низаминин мәгбәрәсини дүзәлтмәк, абидәсини гојмаг нәзәрдә тутулур, «Низами күнү» тәшкил едилир. Низаминин гәбрини шәһәрин кәнарындакы бағa көчүрмәк мәсләһәт көрүлүр. Көркәмли партија вә дөвләт хадими Д. Бүнјадзадә 1923-ҹү илдә Тифлисдән Кәнҹә Иҹраијјә Комитәсинин сәдринә Азәрбајҹанын бөјүк

---

[1] С. Вурғун. Әсәрләри. V ҹилд. Бакы, 1972, сәһ. 39 — 40.
[2] «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1925, № 1, сәһ. 2.

Scanned with ACE Scanner

шаири Низами Кәнчәвијә абидә гојулмасы һаггында көстәриш верир вә телеграм көндәрир. Д. Бүнјадзадә телеграмда јазырды ки, «Шејх Низаминин јериндән тәрпәтмәјин, өз гәбриндә галсын, онун һејкәлинин планыны чәкдириб көндәрин, бүтүн мәсарифи өһтәмдәдир»[1]. Буна бахмајараг, «јенә Шејх Низами јаддан чыхараг унудулду»[2]. Мүәллим Илјас Шејхзаманов «Шејх Низами һаггында» адлы мәгаләсиндә Ленинин классик ирсә јанашмағын марксист принсипинә әсасланараг јазырды: «Пролетар әдәбијјатынын парлаг бир кечмиши көз габағында икән ону инкар етмәк мә'насыз бир шеј олур. Пролетар әдәбијјатынын көкләри чох гәдимләрә, он минләрлә кечмишләрә кедиб чыхыр».[3] «Бәдбәхт шаир» мәгаләсинин мүәллифи Низами һаггында тәдбирләрин баш тутмамасыны, «Шејх Низами» адлы китабын чап олунмамасыны, бу иш үчүн топланан пулларын «намә'лум шәхсијјәт» тәрәфиндән мәнимсәнилдијини гејд едир. Лакин һадисәләри конкрет шәрһ етмир, «намә'лум шәхсијјәт»ин адыны јазмыр, һалбуки И. Шејхзамановун јаздығына көрә ону таныјыр. Гочаман мүәллим И. Шејхзаманов һаглы олараг јазыр: «Јашадығымыз өлкәдә Шура үсули-идарәси һөкмрандыр. Артыг о вахтлар кечмишдир ки, һәр кәс нә кејфи истәсә еләсин, Низами наминә пул јығыб јесин. Бу кими ишләр хүсусилә индики заманда ејлә «әдәбијјат мараглылары» үчүн әһв олуначаг хәталардан дејил». Инди кәндлиләри руһанилик пәрдәси алтында алдатмаг вахты кечмишдир. «Јаздығыныз кими «бәдбәхт» шаир дејил, бәлкә бәдбәхт бизләрик ки, белә шаирләри өзүмүзә мәдахил јолу булмушуг». Бәдбәхт о «намә'лум» шәхсләрдир ки, белә ишләрә әл атырлар, биз дә онларын јарамаз һәрәкәтләринә сәтһи бахырыг.

«Јени јол» гәзетиндә чап олунмуш «Шејх Низами» адлы мәгаләдә[4] Низами ирсинин топланмасы, тәдгиги вә милјонларын малына чеврилмәсиндән бәһс едилир. Мәгаләдә Д. Бүнјадзадәнин даһи сөз устасына вәтәниндә һејкәл гојулмасына көстәрдији тәшәббүс тәгдир олунур.

Мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналы «Һејкәл» адлы баш мәгаләдә[5] јазыр ки, Низамијә һејкәл гојмаг мүна-

---

1 «Коммунист» гәзети, 8 октјабр, 1924, № 224.
2 «Коммунист» гәзети, 8 октјабр, 1924, № 224.
3 «Коммунист» гәзети, 20 октјабр, 1924, № 233.
4 «Јени јол», 27 ијун, 1923, № 20.
5 «Молла Нәсрәддин», 1925, № 44, сәһ. 1.

Scanned with ACE Scanner

сибәтилә гәзетләримиз мәгаләләр чап едир, мубаһисәләр апарыр. Бә'зиләри Низамини фарс, бә'зиләри сарај, бә'зиләри исә халгчы шаир адландырырлар. Лакин бу фикирләрин һеч бири дүзкүн дејилдир. «Бәс Низамијә нә дејәк ки, агзымыздан вурулмајаг?» Мүәллиф фикрини јекунлашдырараг јазыр: «О, бөјүк бир шаирдир. Бә'зән көјләрә галхыр, бә'зән јерләрә енирди. Көјләрә галханда инсанлыг үчүн аглар, јерләрә енәндә шаһлар үчүн банларды. Ону агладан—винчданы, банладан исә јашадығы мүһит иди. Инди көр һејкәл тикмәк олар, ја олмаз»[1].

С. Вурғун јазыр: «Низами өзүнә елә бир һејкәл јаратмышдыр ки, бу һејкәлә доғру кедән ел јолуну һеч бир заман от басмамыш вә басмајачагдыр». Бәдии фикримизин даһи устады Низаминин «узун заман Иран шаири кими гәләмә»[2] верилмәси онун тәдрисинә мане олмушдур. Буржуа шәргшүнаслары Хагани вә Низами кими даһи сәнәткарлары Иран шаирләри е'лан етмиш, тарихи һадисәләрин објектив шәрһини вермәк әвәзинә, јазычынын һансы дилдә јазмасыны әсас тутмушлар.

Азәрбајчан совет мәктәбләриндә Низами Кәнчәвинин тәдрисинә 1938—39-чу тәдрис илиндән башланмышдыр. «Әдәбијјат програмы»нда (1938) Низаминин VIII синифдә «Хосров вә Ширин» вә «Искәндәрнамә» әсәрләриндән нүмунәләрин тәдрисинә јер верилир. Јени «Әдәбијјат програмы»нда (1940) Низаминин дөврү, һәјат вә јарадычылығы, халг әдәбијјатына мүнасибәти, сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, дүнја әдәбијјатында мөвгејинин тәдриси көстәрилир.[3] Бу дөврдән башлајараг Н. Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылығынын тәдриси орта мәктәб програмында өз лајигли јерини тутмушдур.

Академик М. Чәфәр јазыр: «Низаминин сөз-сәнәт һаггындакы фикирләрини шәрһ етмәк чох чидди вә бир нечә елми-тәдгигат иши тәләб едән мүһүм бир саһәдир»[4]. Демәли, Низами ирсинин тәдриси саһәсиндә мүһүм проблемләр өз һәллини көзләјир.

Азәрбајчан КП МК даһи сәнәткарын әдәби ирсинин өјрәнилмәси, анадан олмасынын 840 иллији һаггында гәбул ет-

---

[1] «Молла Нәсрәддин», 1925, № 44, сәһ. 1.

[2] С. Вурғун. Әсәрләри, V чилд, Бакы, 1972, сәһ. 139.

[3] М. Ј. Гулузадә. Низами Кәнчәви, Бакы, 1953, сәһ. 4—5.

[4] Низами Кәнчәви (Мәгаләләр мәчмуәси), Бакы, 1947, сәһ. 97.

Scanned with ACE Scanner

дијн гәрарлар Сов.ИКП-нин классик ирсә Ленин мүнасибәти-
нин парлаг тәзаһүрүдүр.

Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчанын бөјүк шаири вә
мүтәфәккири Низами Кәнчәвинин әдәби ирсинин өјрәнилмә-
сини, нәшр вә тәблиғини јахшылашдырмаг һаггында» вә «Ни-
зами Кәнчәвинин анадан олмасынын 840 иллији һаггында»
гәрарларындан сонра шаирин орта мәктәбдә өјрәнилмәсинә
диггәт даһа да артмышдыр. Әдәбијјатдан тәкмилләшдирил-
миш програмда Н. Кәнчәвинин әсәрләринин өјрәнилмәсинә
20 саат ајрылмыш, ајры-ајры синифләрдә шаирин әсәрләри-
нин синифдәнхарич охунмасы төвсијә едилмишдир. Бир гај-
да олараг мәктәбләрдә Н. Кәнчәви ирсини өјрәнмәк мәгсәди
илә онун әсәрләринин нүмунәви охусу, әсәрләри мөвзусун-
да чәкилмиш рәсм әсәрләринин мүсабигәләри кечирилир.

1981-чи илин сонунда Низами әсәрләри үзрә «Инсана ән
бөјүк шәрәфдир әмәк» мөвзусунда мәктәблиләрин инша ја-
зыларынын, бу илин әввәлләриндә Низами әсәрләринин бә-
дии гираәти вә «Низами гәһрәманлары мәктәбли рәссамла-
рын јарадычылығында» мөвзусунда кечирилән республика
бахышларынын јекунлары көстәрди ки, мәктәбләрдә даһи сә-
нәткарын јарадычылығынын өјрәнилмәси саһәсиндә көзәл
тәчрүбә әлдә едилмишдир.

Мәтбуатдан мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан ССР Ма-
ариф Назирлији мәктәбләрдә Н. Кәнчәвинин һәјат вә јара-
дычылығынын өјрәнилмәси һаггында хүсуси гәрар гәбул ет-
мишдир. Бу мүнасибәтлә һәјата кечирилән тәдбирләр пла-
нында Н. Кәнчәвинин әсәрләринин мәктәбли китабханасы
серијасы илә нәшр едилмәси, шаир һаггында тәдрис диафилм-
ләринин, фономүнтәхабатларын, мүәллимләрә көмәк мәгсә-
ди илә мүхтәлиф методик вәсаитләрин вә с. нәшр едилмәси
планлашдырылмышдыр. Бүтүн буларын јахын илләрдә һә-
јата кечирилмәси, шүбһәсиз, Азәрбајчан халгынын даһи сә-
нәткары, дүнја шөһрәти газанмыш өлмәз шаиримиз Н. Кән-
чәви ирсинин даһа дәриндән өјрәнилмәсиндә мүһүм ролу ола-
чагдыр.

НИЗАМИ КӘНЧӘВИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА ХҮСУСИ АДЛАР ҺАГГЫНДА

Ајдын ПАШАЈЕВ
Бакы, 58 нөмрәли фәһлә-кәнчләр мәктәбинин мүәллими

ДҮНЈА әдәбијјаты тарихинә надир инчиләр бәхш едән, өмрү боју доғма торпаға, мәнсуб олдуғу халга бағлы олан, енсиклопедик билији илә сәнәт аләминдә харигәләр јарадан мүтәфәккир шаир Низами Кәнчәви бүтүн Шәрг аләминдә мәшһур әфсанәви, дини вә тарихи шәхс адларындан бир васитә кими кениш истифадә етмишдир. Онун әсәрләриндә ишләнмиш хүсуси адларын лексик тәркиби сырф бејнәлмиләл характерә маликдир.

Мә'лумдур ки, хүсуси адлар дилдә дәјишиклијә ән чох мә'руз галан вә тәрчүмә олунмајан сөзләрдир. Буна көрә дә Низами Кәнчәвинин поемаларында ишләнән хүсуси адларын тәдгиги шаирин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини өјрәнмәк бахымындан бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу вахта гәдәр өлмәз сәнәткарын әсәрләри нәшр олунаркән бә'зи мәшһур хүсуси адлар изаһ олунса да, бу мөвзу индијә гәдәр өз тәдгигини көзләјән проблемләрдән бири олараг галмагдадыр. Бу мәгаләдә һәмин проблемин анчаг бә'зи мәсәләләриндән бәһс едиләчәк.

Илк нөвбәдә гејд етмәк лазымдыр ки, шаир әсәрдә гојдуғу идејаја ујғун олараг бир чох әфсанәви шәхс адларыны реаллашдырыр вә тарихи шәхсләрлә муасирләшдирир; бә'зән дә әфсанәви гәһрәманларла бағлы һадисәләри тарихи шәхсијјәтләрин фәалијјәти илә әлагәләндирир. Мәсәлән, «Хосров вә Ширин» әсәриндәки адлара нәзәр салаг. Бу әсәрдәки Ширин сурәти тарихән Хосровун мә'шугу кими танынмыш Ширинин прототипи дејил; шаирин Афагына бәнзәр идеал сурәтдир. Шәмира исә өз гидасыны лап гәдимдән алан әфсанәви һөкмдар гадын сурәтидир. О, гадын кими көзәл вә ағыллы, киши кими чүр'әтли вә икиддир.

Шамира адланыр о көјчәк гадын,
Бөјүк мә'насы вар бу көзәл адын.
Чүр'әтдә кишидән һеч кери дурмур,
Бөјүк олдуғундан Мәһин Банудур.

Шәрг әдәбијјатында илк дәфә ағыллы, бачарыглы, әдаләтли гадын һөкмдар сурәтләри јарадан шаир Ширинлә Бәрдә һөкмдары Шәмираны әлагәләндирмишдир. Хосров кими һөкмдарын тәрбијәчиси олан, мәһәббәт, сәнәт вә сәнәткары јүксәк гијмәтләндирән Ширин исә мәһз Шәмиратәк гадынын гардашы гызы кими тәсвир олуна биләрди.

Хосров (590—628-чи илләрдә шаһ олмушдур) тарихи, Фәрһад исә әфсанәвиләшмиш тарихи шәхсијјәтдир. О, тәгрибән јени ерадан әввәл VI—V әсрләрдә јашамыш вә еһтимал ки, I Даранын зүлмә вә әсарәтә гаршы үсјан бајрағы галдыран мидијалы халг гәһрәманыдыр. Дикәр өлкәләрин үсјан башчылары илә бирликдә е'дам олунан Фраввртш—Фраорт—Фәрһадын башы Даранын ајаглары алтында Бисутун дағында һәкк едилмишди. Азадлыг уғрунда һәлак олан Фәрһад һаггында сонралар чохлу әфсанәләр јарадылмыш, нәһајәт, бунлар Ширин вә Шәмира илә бағлы әфсанәләрлә әлагәләнмишдир. Беләликлә, јени бир әфсанәнин јаранмасына сәбәб олмушдур. Башы Бисутун дағында ајаглар алтына атылан Фәрһад әфсанәләрдә өз күлүнку илә һәмин дағы јарыр вә ону өзүнә табе едир.

Физики чәһәтдән Даранын гаршысында ачиз галан Фәрһадын әсәрдә һәм физики, һәм дә мә'нәви бахымдан Хосровдан гат-гат үстүн тәсвир едилмәсинин әсас сәбәбини вәтәнпәрвәр шаирин халга, вәтәнә, сәнәтә вә сәнәткара олан мәһәббәтинин, һәр чүр инсани һиссләрдән узаг олан шаһлара, хаганлара бәсләдији сонсуз нифрәтинин нәтичәси кими гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Ејни сөзләри Бәһрам, Искәндәр, Нүшабә вә с. шәхсләр һаггында да демәк олар.

Шаир һәр һансы шәхс һаггында сөз ачанда илк нөвбәдә онун адыны, о адын гаршылығы олан сөзү, һәтта синонимини ишләдир вә ону мә'наландырыр:

Бир она душмүшдү һамынын мејли,
Зүлфү дә «лејли»ди, ады да Лејли.
(«Лејли вә Мәчнун»дан.)

Scanned with ACE Scanner

Дејирләр ширинмиш дилинин дады,
Ширин гојулмушдур одур ки, ады.
Ады Шәкәр, өзү шәкәр о иди,
Исфаһан набаты мәкәр о иди?

(«Хосров вә Ширин»дән.)

Низами шәхс адларынын сечилмәсинә хүсуси диггәт јетирдији кими, онларда експрессивлик вә емосионаллыг јаратмаг үчүн мүхтәлиф үсул вә васитәләрдән дә кениш истифадә етмишдир. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир.

1. Шаир адларын фонетик ганунаујғунлугларына нәзәр салмыш вә онлары мә'наландырмышдыр:

Пәрвиз, Ширин, Фәрһад—бу сөзләрин, бах,
Һәрәсинин вардыр беш һәрфи анчаг.
Һәр үч адын һәрфи бәрабәр икән,
Пәрвизин пәнчәси бәс удур нәдән.

(«Хосров вә Ширин»дән.)

Адәтән әрәб әлифбасы илә јазылан сөзләрдә саитләр ишләнмәдији үчүн бу адлар беш һәрфдән ибарәтдир. Лакин бу ад саһибләри мүхтәлиф талели, мүхтәлиф характерли шәхсләрдир. Шаир ономастик бахымдан чох дүзкүн оларағ сүбут едир ки, адлар аид олдуглары шәхсләрлә әлагәдар дејил. Адларда һәрфләрин мигдары ејни олдуғу һалда, Пәрвиз хошбәхт, Фәрһад исә бәдбәхтдир.

Шаир адларда сәсләрин вә һечаларын тәкрарына да хүсуси фикир вермишдир. Бу да ики шәкилдә өзүнү көстәрир.

Шәхс адларынын илк сәс вә ја һечалары ејни олур ки, буна да а н а ф о р а дејилир. Мәсәлән, Зејд—Зејнәб, Кејгубад—Кејхосров:

1) Өз ады Зејд иди, севда кәзирди...
   Зејнәб адланырды о көзәл никар.
2) Көлкән бир күнәшдир, сән алов кими,
   Кејгубад рүтбәли, Кејхосров кими.

Шаир өз әсәрләриндә сон сәсләри вә һечалары ејни олан чохлу шәхс ады ишләтмишдир. Бүтүн түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә бу чүр тәкрарлар гафијә јарадыр. Мәсәлән, Иса-Муса, Чәмшид-Хуршид-Наһид, Гынтал-Кулал (рус пәһләванлары), Һила-Гила (инсан сифәтиндә олан галын вә кишн дивләр) вә с.

Руhлара дәрс өјрәт сән Иса кими.
Енгдән шам јандыр сән Муса кими...
Хуршид адлы бири ајаға дурду,
Чәмшид чамы илә тахта отурду.
Чисмани шәhвәти Наhидә верди,
Шүкр үчүн кукәни Хуршидә верди.
Гынтала говушду, ады да Кунал.

2. **Низами шәхс адларында мүхтәлиф синтактик васитәләрдән дә истифадә етмишдир; бу мәгсәдлә адлары тә'јинләрдән дә истифадә етмишдир. Тә'јинедичи сөзләр исә единчи сөзләрлә јанашы ишләтмишдир. Тә'јинедичи сөзләр исә әксәр hал, кејфијјәт, тајфа, нәсил, пешә вә мәшғулијјәт билән чох hал, кејфијјәт, тајфа, нәсил, пешә вә мәшғулијјәт билдирән титул вә ләгәбләрдән, бә'зән дә ата адларындан ибарәтдир. Мәсәлән, Гызыл Арслан, Хосров Пәрвиз, Хәстә Фәрhад, Бәhрам-Кур, Бәлинас чаду, Азәр hумајун, Искәндәр Зүлгәрнејн, Хојлу-Имад, Хачә Мүгбил, Сәлим Амири, Бәhрам шаh вә с.

Тачы ајдан јүксәк о Гызыл Арслан...
Атасы көрәндә исте'дадыны,
Хосров Пәрвиз гојду онун адыны...
Хәстә Фәрhад ады кәзди дүнјаны

О гыздан чох чаду өјрәнмишди бу,
Онунчун дејилди, Бәлинас чаду»...
Мәчлисдә **Филигус оғлу Искәндәр.**

3. **Шаир шәхс адларында** експрессивлик вә емосионаллыг јаратмаг мәгсәди илә лексик ваhидләрдән дә мәhарәтлә истифадә етмишдир. Бу да ики шәкилдә өзүнү көстәрир.

а) **Антоним адлар.** Хејир вә Шәр адлары нәинки мәзмунча бир-биринин әксини тәшкил едир, hәтта бу ики кәнчин бүтүн фәалијјәти, хасијјәти дә бир-биринә зиддир. Нағылын үмуми мәзмун вә идејасы да бу адларын ифадә етдији мә'на илә ујғунлашдырылмышдыр:

Кәнчин бири Хејир, бириси Шәрди,
Онлар адларытәк ишләр көрәрди.

б) **Синоним адлар.** «Хосров вә Ширин» әсәриндә ишләнән Ширин вә Шәкәр адлары буна ән јахшы нүмунәдир. Мәрјәмин өлүмүндән сонра Ширинә говуша билмәјән Хосров гәзәбләнәрәк она бәрабәр олан бир гыз ахтарыр. Һаглы олараг һәмин гызы Шәкәр адландыран шаир, Ширинә бәрабәр көзәли тәсвир едәркән, синоним тәшбиh вә фикирләрдән дә узаг-

Scanned with ACE Scanner

лаша билмир. Шәкәрлә евләнәндән сонра јенидән Ширин һаггында дүшүнән Хосров өзлүјүндә онлары мүгајисә едир. Шаир бу мүгајисә заманы «шәкәр» вә «ширин» сөзләри һаггында охучуда там тәсәввүр јарадыр вә бу адлары мә'наландыраратүстүнлүјү јенә дә ширинә—Ширинә верир.

Ширинин јерини Шәкәр тутармы?
Ширинсиз шәкәрин бир дады вармы?

...Шәкәр ачы дадар, инан, ширинсиз...

...Шәкәр, ширин бирдир сөјләмә, дајан!
Ширин чандан олур, шәкәр гамышдан...
Шәкәрлә Ширинин фәрги әјандыр,
Шәкәр чан јеридир, Ширинсә чандыр.

Ширин өзү исә Шәкәрдән гат-гат үстүн олмасы һаггында Хосрова дејир:

Ширини азалтмаз дады Шәкәрин,
Шәкәр базарыны сындырар Ширин.

Шаир јери кәлдикчә тәзад јаратмаг үчүн бир бејтдә Ширин адыны онун омоними вә антоними олан «ширин», «ачы» сөзләрини ишләдир.

Бу мәгсәдлә Мәрјәмин дилиндән јазыр:

Тәр һалва олса да Ширинин ады,
Мән еләрәм ағы о ширин дады.

Низами ширин, шәкәр, Исфаһан набаты, Хузистан гәнди, ачы, тәр һалва вә с. кими ифадәләри ишләтмәклә Ширин вә Шәкәр адларыны кениш мүгајисә едәрәк мә'наландырмыш вә фикирләрин даһа образлы, даһа тә'сирли олмасына чалышмышдыр.

Бә'зән дә шаир әсәрдә шәхсин каһ адындан, каһ да ләгәбиндән истифадә едир. Бу ләгәбләр адларын синоними кими чыхыш едир. Мәсәлән, «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә Гејс вә Мәчнун, «Хосров вә Ширин» әсәриндә Хосров вә Пәрвиз, «Шәрәфнамә»дә исә Чаһан пәһләван, Нүсрәтәддин вә Бишкин (Нүсрәддинин ләгәби), Зәнкибар шаһы вә Пәләнкәр кими ләгәб вә адлар паралел шәкилдә ишләдилир.

Scanned with ACE Scanner

Низами Кәнчәвинин әсәрләриндә шәхс адларынын мүәјјән гисми мүхтәлиф халглара мәхсус олса да, онлар шаирин өзү тәрәфиндән јарадылмышдыр ки, бу чүр адлара антропонимикада уjдурма адлар дејилир. Ујдурма адлар шәхсин харичи көрүнүшү, хасијјәти, икидлији, мүәјјән вәрдиши вә с. илә әлагәдар олур. Белә адлары ишләдәркән шаир Дәдә Горгуд кими чох објектив мөвге тутур. Шаир чалышыр ки, ујдурма адларын ифадә етдији мә'на әсәрин әсас идејасы илә ахыра гәдәр сәсләшсин.

«Хәмсә»дә ишләдилмиш ујдурма адлары, ифадә етдикләри мә'на илә әлагәдар оларaг, ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар.

а) Ујдурма адларын мүәјјән гисми шәхсин характери, вәрдиши илә әлагәдардыр:

Кәнчин бири Хејир, бириси Шәрди,
Онлар адларытәк ишләр көрәрди.

Хејир өзү дә гызыны мүаличә едәчәји шаһла сөһбәтиндә бу барәдә дејир:

Сәадәт бәхш едиб мәнә Үлкәрим,
Ујғундур адыма сөзүм, ишләрим.

б) Ујдурма адлар шәхсин харичи көрүнүшү, икидлији вә гәһрәманлығы илә әлагәдардыр:

Бу дүнја Пәләнкәр шаһа олду тәнк
Душүндү... Дәниздән чыхмыш бу нәһәнк,.
...Она «Тајсыз көзәл» демиш ад гојан.

Искәндәр кими нәһәнк бир сәркәрдәјә гаршы чыхан шәхс, тәбии ки, пәләнк тәк горхулу вә дәһшәтли бир пәһләван олмалы иди. Шаир бу адла Искәндәрин рәгибинин ади бир шәхс олмадығыны да нәзәрә чарпдырмаг истәмишдир. «Тајсыз көзәл» исә Чин халгынын Искәндәрә һәдијјә вердији кәниздир. О, тәкчә көзәллији вә нәғмәкарлығы илә дејил, һәм дә русларла вуруш заманы Искәндәрин пәһләванларынын горхудан дөјүш мејданына чыхмадыглары вахт мејдана кириб икидлик вә гәһрәманлыг көстәрдији үчүн «Тајсыз көзәл» адландырылмышдыр.

в) Ујдурма ад шәхсин натиглик мәһарәти илә әлагәдардыр. Шаир бу шәхсин бир нечә дилдә данышан көзәл инсан вә алим, ох атыб, гылынч вуран икид олмасыны тәсвир едәндән сонра јазыр:

Scanned with ACE Scanner

Сөһбәти тутини кәмәндә салмыш,
Өзү Тутиіануш адыны алмыш.
О гәдәр кәскинди сөзү, һүнәри,
Өзүнә чәкәрди динләјәнләри.
(«Шәрәфнамә»дән).

Зәнкибар шаһы Пәләнкәр үсјана галхаркән Искәндәр сөз илә тә'сир едә билмир. Пәләнкәр онун башыны кәсдирир вә ганыны ичир. Шаир бурада һәм Тутијанушун натиглик мә һарәтини, һәм дә Пәләнкәрин гәддарлығыны онларын адла ры илә ифадә етмәјә наил олмушдур.

Низами Кәнчәвинин әсәрләриндә тәшбиһ кими ишләди лән хүсуси адлар даһа чохдур. Бунлар дини, әфсанәви, тари хи шәхсијјәт вә улдуз адларындан ибарәтдир. «Хәмсә»дә ис тифадә олунан бу чүр тәшбиһ-адлар инсанын көзәллији, бә јүклүјү, икидлик вә гәһрәманлығыны көстәрмәк үчүндүр. Ej ни заманда бу адларын васитәсилә шаир аз сөзлә чох кениш фикирләр ифадә едир. Әкәр бу адларда ифадә олунан фикир ләр бүтөвлүкдә гәләмә алынсајды, онда галын-галы китаблар мејдана кәләрди. Мәсәлән, шаир Ширинин әтра фында олан јетмиш нәфәр гызын икидлик вә гәһрәманлығы ны көстәрмәк үчүн ашағыдакы бејти ишләтмишдир:

Чүр'әтдә һәр бири бир Исфәндијар,
Рүстәм-Зал кими ох атандылар.

Исфәндијар вә Рүстәм-Зал Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәринин гәһрәманларындандыр. Исфәндијар Иран шаһзадә ләриндән олуб силаһбатмаз һесаб едилирди. О, Рүстәм-Зал кими једди гәһрәмана галиб кәлмиш бир икиддир. Лакин Рүстәм-Зал икиһачалы ох илә ону көзләриндән вуруб ө дүрмүшдү.

Шаир «Шәрәфнамә»дә Нүсрәтәддин Әбубәкр падшаһы тә'риф едәркән јенә дә бу адлардан истифадә етмишдир:

Мејдана ачдығы һүнәрләр ки вар
Нә Рүстәм көстәрмиш, нә Исфәндијар.

Низами Кәнчәви Ширинин әтрафында олан гызларын кө зәлликләрини тәсвир едәркән улдуз адларындан (остроним) тәшбиһ кәтирмишдир:

Ачыб Зөһрә кими әл-гол һәр бири,
Мизана гојурду орда дикәри.

Зөһрә (Венера) сәјјарәси өз һәрәкәти заманы Тәрәзи

Scanned with ACE Scanner

(Мизан) бүрҹүндән кечдији үчүн шаир бу тәшбиһи ишләтмишдир. Дикәр тәрәфдән исә Зөһрә, әсатирә көрә, көзәллик вә мәһәббәт илаһәси һесаб едилдијиндән Ширини әһатә едән көзәлләр она бәнзәдилмишдир.

Тәшбиһ кими ишләдилән хүсуси адларын тәһлили бир даһа көстәрир ки, бу адлар һәм шаирин енсиклопедик билијә малик олмасыны өјрәнмәкдә, һәм дә образларын һәртәрәфли характеризә едилмәсиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

МҮӘЈЈӘНЛИК ВӘ ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘНЛИК КАТЕГОРИЈАСЫ ҺАГГЫНДА

Ариф ҺҮСЕЈНОВ
филолокија елмләри намизәди, ССРИ-нин 50 иллији адына
АПХДИ-нин мүәллими

МҮӘЈЈӘНЛИК вә гејри-мүәјјәнлик бир грамматик категорија кими чохдан дилчиләримизин диггәтини ҹәлб етмишдир. Бу категоријанын Азәрбајҹан дилиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәси дәфәләрлә гејд едилмиш вә һәмин десаһәјә аид хејли тәдгигат иши апарылмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик һаггында мә'лумата сон заманларда орта мәктәб үчүн јазылмыш дәрсликләрдә дә кифајәт гәдәр јер верилир.

Мә'лум мәсәләдир ки, мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасы илә бағлы олан бүтүн мүддәалар орта мәктәб дәрслијиндә өз әксини тапа билмәз. Одур ки, бу мәгаләдә һәмин категоријанын маһијјәти вә онун тәдрис просеси илә билаваситә бағлы олан ифадә васитәләри һаггында данышмаг нәзәрдә тутулур.

Мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик мәнтиги категорија олдуғу үчүн она ики ҹәһәтдән—мәнтиги-фәлсәфи вә лингвистик бахымдан јанашмаг лазымдыр.

Бу категоријанын фәлсәфи әсасы ондан ибарәтдир ки, һәр һансы бир исим дил системиндә тәкҹә хүсуси вә үмумини диалектик вәһдәтдә өзүндә бирләшдирир. Конкрет нитгдә исә данышанын вә динләјәнин мәгсәдиндән асылы олараг исим

ја ајрыча әшјаны, ја хүсуси әшјаны, јахуд да әшјаны уму-
миjјәтлә ифадә едир. Ајрыча, хүсуси вә үмуми дилчилик-
мүвафиг олараг мүәjјәнлик, гејри-мүәjјәнлик
вә үмумилик кими гејд едилир. Демәли, мәнтиги-фәлсә-
фи анлајышлар олан ајрыча, хүсуси вә үмуми
нин әлагәси һәр һансы бир дилдә мүәjјәнлик, гејри-мүәj-
јәнлик вә үмумилик категоријасы васитәсилә өз тәзаһүрүнү
тапыр.

Бу категоријанын лингвистик әсасы ондан ибарәтдир
ки, дилин грамматик гурулушундан асылы олараг, о, мүхтә-
лиф васитәләрлә ифадә олунур. Мүәjјәнлик, гејри-мүәjјәнлик
вә үмумилик јалныз мәтн (нитг) сәвиjјәсиндә реаллашыр.
Мәтн анлајышыны һәм дар, һәм дә кениш мә'нада баша дүш-
мәк лазымдыр; дар мә'нада мәтн бир чүмләдән, кениш мә'-
нада исә бир нечә чүмләдән ибарәт ола биләр.

Мүәjјәнлик, гејри-мүәjјәнлик вә үмумилији ашағыдакы
кими характеризә етмәк олар.

Исим һәм данышана, һәм дә динләјәнә мә'лум олан әшја-
нын адыны билдирирсә, о, мүәjјәнлик ифадә едир (Ки-
табы охудум).

Исим динләјәнә, јахуд данышана, јахуд һәр икисинә на-
мә'лум олан әшјанын адыны билдирирсә, о, гејри-мүәjјәнлик
ифадә едир (Бир китаб охудум).

Исим әшјанын адыны үмумиләшмиш шәкилдә билдирир-
сә, о, үмумилик ифадә едир. Бурада бир синиф (нөв)
үмумиләшмиш шәкилдә башгасына гаршы гојулур (Ушаглар
китабы јазмазлар).

Мүәjјәнлик, гејри-мүәjјәнлик вә үмумилик диалектик
вәһдәтдә бири дикәрини тамамлајыр. Мәһз буна көрә дә мү-
әjјәнлик вә гејри-мүәjјәнликдән данышаркән үмумиликдән
дә данышмаг вачибдир. Ирәлидә гејд едәчәјимиз кими, еjни
грамматик васитә һәм мүәjјәнлик, һәм дә үмумилик ифадә
едир.

Азәрбајчан дилиндә мүәjјәнлик, гејри-мүәjјәнлијин јијә-
лик вә тә'сирлик һаллары илә ифадә олундуғу гејд едилир.
Һәмин һаллар мәһз мүәjјәнлик вә гејри-мүәjјәнлик ифадә ет-
мәси бахымындан мүвафиг олараг ики јерә бөлүнүр: 1) мү-
әjјән тә'сирлик јијәлик һал. 2) гејри-мүәjјән тә'сирлик (јијә-
лик) һал.

Шәкилчили тә'сирлик (јијәлик) һал, мүәjјәнлијин көстә-
ричиси кими, гејри-мүәjјәнлијин көстәричиси олан шәкилчи-

Scanned with ACE Scanner

сиз тә'сирлик (јијәлик) һала гаршы гојулур. Мәсәлән: **китаб** охумаг—**китабы** охумаг, **мәктәб** директору— **мәктәбин** директору.

Лакин тәдгигат көстәрир ки, тә'сирлик вә јијәлик һал шәкилчиләри мүәјјәнлик билдирмәклә бәрабәр, һәм дә үмумилик ифадә едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин шәкилчиләрин үмумилик ифадә етмәси Азәрбајҹан дилчилијиндә көстәрилмир. Бизә елә кәлир ки, тә'сирлик вә јијәлик һал шәкилчиләринин мүәјјәнлик, һәм дә үмумилик ифадә етмәси һалларыны ајырмаг ваҹибдир. Јухарыда гејд едилдији кими, мүәјјәнлик вә үмумилик ајры-ајры анлајышлардыр. Дил фактларына мүраҹиәт едәк.

1. Лакин мән **фәһләни** көзәллији сәбәбинә ишә гәбул едәнләрин руһуну охшамағы баҹармырам. (М. С. О р д у б а д и). 2. А киши, **гонағы** гапы ағзында сорғу-суала тутмазлар. (И. Ш ы х л ы). 3.—Қороғлу, сән дүнја көрмүш адамсан. Нијә, билмирсән ки, **кечәли** аллаһ да алдада билмәз («К о р о ғ л у»). 4. Ҹәркәз **гәзети** јерә атыб өзүнү топлады (М. Һ ү с е ј н). 5. Күләсәр **сәһәнки** басыб долдурду. (И. Ш ы х л ы).

Верилмиш ҹүмләләрдә тә'сирлик һал шәкилчиси **фәһлә, гонаг, кечәл** исимләриндә үмумилијин, **гәзет** вә **сәһәнк** исимләриндә исә мүәјјәнлијин көстәриҹиси кими чыхыш едир.

Тә'сирлик һал шәкилчисинин үмумилик, јахуд мүәјјәнлик ифадә етмәсини фәргләндирмәк үчүн **о, бу, һәмин** ишарә әвәзликләриндән истифадә етмәк олар. Мүәјјәнлик билдирән исим гаршысында бу әвәзликләрдән бирини ишләтмәк мүмкүндүр, чүнки белә һалларда ҹүмләнин (мәтнин) үмуми мәзмунуна хәләл кәлмир. Мәсәлән; **Ҹәркәз гәзети јерә атыб өзүнү топлады** ҹүмләси мүәјјәнлик бахымындан **Ҹәркәз бу (о, һәмин) гәзети јерә атыб өзүнү топлады** ҹүмләсиндән, демәк олар ки, фәргләнмир; һәр ики ҹүмләдә **гәзет исми** мүәјјәнлик ифадә едир.

Үмумилик билдирән исмин гаршысында исә бу әвәзликләри ишләтмәк олмаз. Мәсәлән: «А киши **бу (о, һәмин) гонағы** гапы ағзында сорғу-суала тутмазлар» демиш олсаг белә, ҹүмлә тамамилә ајры мә'на кәсб едиб башга ситуасијаны тәсвир етмиш олар. «Нијә, сән билмирсән ки, **кечәли аллаһ да** алдада билмәз» ҹүмләсини исә «Нијә, сән билмирсән ки, **(бу,**

о) һәмин кечәли аллаһ да аллада билмәз» шәклиндә десәк чүмләнин мә'насы дәјишәр. Белә ки, бурада **кечәл** сөзү ишарә әвәзлијинин көмәји илә мүәјјәнләшир; беләликлә, динләјән тамамилә башга нитг ситуасијасыны тәсәввүрүнә кәтирмиш олур.

Јијәлик һалда да ејни мәнзәрәјә раст кәлирик; бу һалын шәкилчиси дә, тә'сирлик һал шәкилчиси кими, һәм мүәјјәнлик, һәм дә үмумилик ифадә едир. Мәсәлән:

1. **Конторун** гапысы ачылды (М. С. Ордубади.) 2. **Гызын** јанында гоча бир рус фәһләси дурмушдур. (М. С. Ордубади.) 3.—Гардаш, түфәнк нәди?

Киши бахды ки, бу адам **түфәнкин** нә олдуғуну билмир. Деди:

— Бу да бир чүр јарахды («Короғлу»). 4. **Гарышганын** сајы вар иди, гошунун јох («Короғлу»). 5. Сөзүнү бил дањыш... **Кечинин** өлүмү чатанда **чобанын** чомағына сүртүшәр. (Ч. Чаббарлы).

Верилмиш чүмләләрдә јијәлик һал шәкилчиси **контор, гыз** исимләриндә мүәјјәнлијин, **түфәнк, гарышга, кечи, чобан** исимләриндә исә үмумилијин ифадә васитәси кими чыхыш едир. Јијәлик һалда да үмумилик вә мүәјјәнлији фәргләндирмәк үчүн **о, бу, һәмин** ишарә әвәзликләриндән истифадә етмәк олар. Мәсәлән: «**Бу (о, һәмин) конторун гапысы ачылды**» демәк мүмкүн олдуғу һалда, «Бу (о, һәмин) **кечинин** өлүмү чатанда **бу (о, һәмин)** чобанын чомағына сүртүшәр» демәк мүмкүн дејил.

Бизә белә кәлир ки, мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлијин ифадә олунмасы тәкчә јијәлик вә тә'сирлик һалларын ишләдилмәси илә бағлы дејил. Исмин дикәр һалларынын мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик ифадә етмәси, исмин «бир» сөзү илә ишләдилиб-ишләдилмәмәсиндән асылыдыр. Белә ки, һәмин һалларда исмин «бир» сөзү илә ишләдилдикдә гејри-мүәјјәнлик, экс һалда исә мүәјјәнлик ифадә едир. Бу вәзијјәт кениш мәтн үчүн даһа сәчијјәвидир. Мәсәлән:

1. Молла **чибиндән бир кирдә мынчыг** чыхарыб, дуа охујуб атды даирәнин үстүнә. **Мынчыг** дүшән јерә бахандан сонра башга бир китаб ачыб охујуб деди (Ә. Һагвердијев). 2. Рөвшән дашы көтүрүб, өрүшдә отлајан **бир бузова** атды. Даш **бузова** дәјмәди («Короғлу»). 3. Гапыја гоча **бир арвад** кәлди. Короғлу **арваддан** сорушду.

Верилмиш мәтнләрдә гејри-мүәјјәнлик ифадә едән исим «бир» сөзү илә ишләдилир. Исмин тәкрар ишләнмәси исә мүәјјәнлик мә'насы кәсб едир. Һәмин исим мәтн васитәсилә мүәјјәнләшир. Демәли, мәтндә мүәјјәнлик гејри-мүәјјәнлији тамамлајыр. Әкс тәгдирдә данышан өз мәгсәдинә наил ола билмәз.

Белә гәнаәтә кәлирик ки, исим бирләшмәсиндә (ишләндији һалдан асылы олмајараг) «бир» сөзү гејри-мүәјјәнлијин көстәричиси кими чыхыш едир.

«Бир» сөзүнүн гејри-мүәјјәнлик ифадә етмәсиндән данышаркән бир мәсәлә дә диггәти чәлб едир. Бә'зән елә олур ки, исим һәм ијәлик (тә'сирлик) һал шәкилчиси, һәм дә «бир» сөзү илә ишләнир. Мәсәлән: «Чох чәкмәдән ханым бөјүк бир дарвазанын өнүндә дурду». (Ј. В. Чәмәнзәминли). «Меһри ханым бир гапыны ачыб кирди ичәријә». («Короғлу»).

Мүәјјәнлијин дикәр ифадә васитәси кими о бу, һәмин ишарә әвәзликләри үзәриндә хүсуси олараг дајанмаг лазымдыр. Дилдә онларын әсас функсијасы бу вә ја дикәр исми мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир. Кениш мәтндә ишарә әвәзликләри мүәјјәнлијин көстәричиси кими, гејри-мүәјјәнлијин көстәричиси олан «бир» сөзүнә гаршы дурур. Мәсәлән: 1. Бурада ијирми алты јашында, ири бурунлу бир гыз отуруб чораб тохујурду. Бу гыз Пәринин бөјүк бачысы Сәнәм иди. (Ј. В. Чәмәнзәминли). 2. О гәдәр даш јығылды ки, јекә бир дағ олду. Дејирләр ки, инди дә о дағ галыр («Короғлу»). 3. Нечә күндүр ки, мәни көзәл кејимли бир кәнч оғлан тә'гиб едир. Сән мәни һәмин оғланла көрсән гысганачагсанмы? (М. С. Ордубади).

Белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, гејри-мүәјјәнлијин ифадә олунмасы мүәјјәнлијә нисбәтән бир нөв систем тәшкил едир. Мәһз буна көрә дә биз асанлыгла «бир» сөзү илә ишләнән исми, ишләндији һалдан асылы олмајараг, «бир» сөзү илә ишләнмәјән исмә гаршы гоја биләрик.

Шүбһәсиз, бир мәгалә һәчминдә чох мүрәккәб ифадә васитәләринә малик олан мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасы һаггында әтрафлы мә'лумат вермәк мүмкүн дејил. Бунунла белә, күман едирик ки, бурада ирәли сүрүлән фикирләр бу вә ја дикәр чәһәтдән фајдалы ола биләр.

Scanned with ACE Scanner

СИТАТ ВӘ ОНУН БӘ'ЗИ ӘЛАМӘТЛӘРИ

Камал АЛХАСОВ

Шәки рајону, Кичик Дәһнә кәнд мәктәбинин мүәллими

Васитәсиз нитгин ситат нөвү бә'зи услуби хүсусијјәтләринә вә грамматик әламәтләринә көрә дикәр васитәсиз нитг формаларына охшаса да, бир сыра чәһәтләринә вә услуби имканларына көрә онлардан фәргләнир.

Ситат васитәсиз нитгин елә нөвүдүр ки, бурада башгасындан алынан сөз, чүмлә вә ја фикир олдуғу кими сахланылыр. Онда һеч бир дәјишиклик едилмир вә дырнаг арасында ишләдилир.

Ситат ән чох елми-тәдгиги, елми-нәзәри, бәдии-елми әсәрләрин тәһлилиндә, сијаси, елми мә'рузә вә чыхышларда ишләдилир. Мүәллиф өз фикрини гүввәтләндирмәк вә изаһ етмәкдә кәтирдији дәлилләри әсасландырмаг үчүн ондан әввәл јазылмыш әсәрләрдән, халг әдәбијјатындан нүмунәләр кәтирир. Бу нүмунәләр—ситатлар ики мәгсәдлә ишләдилир:

а) мүәллиф өз фикрини гүввәтләндирмәк мәгсәдилә е'тибарлы мәнбәләрә мүрачиәт едир;

б) тәнгид етмәк истәдији, разылашмадығы факты писләмәк үчүн өзкәсинин дүзкүн олмајан фикриндән нүмунәләр кәтирир, өзүнүн вә ја башга бир мүәллифин ифадәләри илә һәмин фикри рәдд едир.

Ситатдан һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи мә'нада истифадә етмәк олар. Һәр ики һалда о, емосионал тә'сир бағышламалыдыр. Она көрә ки, нормал ситат натиглик сәнәти илә бағлыдыр. Мүәллифин чох ситат ишләтмәси ачизлик, аз ситат кәтирмәси исә дајазлыг илә нәтичәләнә билир. Ситат мәгсәдәмүвафиг вә инандырычы олмалыдыр. Ситатын ашағыдакы хүсусијјәтләри вар:

1. Сөјләнилән фикри гүввәтләндирир вә авторитет јарадыр; 2) истифадә олунан мәнбәләри, мә'хәзләри нүмајиш етдирир; 3) башгаларынын рә'јини вә она өз мүнасибәтини ајдынлашдырыр; 4) ичтимаијјәти, елм аләмини үмумиләшдиричи фикирлә таныш едир вә с.

Ситат ишләдән мүәллиф кәтирдији ситатларын тә'сирли олмасына хүсуси диггәт јетирмәлидир. Бу мә'нада Б. И.

Scanned with ACE Scanner

Ленин кәтирдији вә ишләтдији ситатлары елми-нәзәри әсәрләрдән, халг әдәбијјатындан, ән чох исә рус классик әдәбијјатынын сатирик нүмајәндәләринин әсәрләриндән сечилмиш ситатлардыр. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, В. И. Ленинин әсәрләриндә бәдии әдәбијјатдан көтүрүлмүш 925 ситатын 35 фаизи Салтыков-Шедринин, 11 фаизи Гоголун, 7 фаизи Грибоједовун, 7 фаизи Крыловун, 5 фаизи Туркеневин, 2,5 фаизи Некрасовун, галанлары исә—32,5 фаизи халг әдәбијјатындан (Цејтман А. «Литературные ситаты Ленина», Москва —Ленинград, 1934, сәһ. 16—18), А. С. Пушкинин вә башгаларынын әсәрләриндән алынмышдыр.

Ситатын үслуби имканлары јазылы нитгдә даһа кенишдир. Јазылы нитгдә ситатын ашағыдакы нөвләри мөвчуддур:

1) ситат вә ја әлагәләндиричи ифадәләр;
2) аталар сөзләри вә ја зәрб-мәсәлләр;
3) епиграф;
4) интерференсија.

Ситатын бу нөвләриндән әлавә, бәдии әдәбијјатда сәнәдли васитәсиз нитг ады илә ајрыча изаһа еһтијачы олан бир нөвү мә'лумдур. Шаирләр вә әдибләр өз әсәрләриндә тәсвир етдикләри әһвалаты даһа инандырычы вермәк үчүн идарә, мүәссисә вә тәшкилатларын сәнәдләриндән, ајры-ајры шәхсләрин мәктубларындан нүмунәләр кәтирирләр. Белә үслуби имканлар с ә н ә д л и в а с и т ә с и з н и т г адланыр. Сәнәдли васитәсиз нитгә М. С. Ордубадинин тарихи романларында, Һ. Сејидбәјли вә И. Гасымовун «Узаг саһилләрдә» повестиндә вә башга әсәрләрдә тез-тез тәсадүф олунур.

Инди дә ситатын өзүнә мәхсус нөвләринин бә'зи хүсусијјәтләрини изаһ етмәјә чалышаг.

1. **Ситат вә ја әлагәләндиричи ифадәләр.** Ситатлы васитәсиз нитгин ән кениш јајылмыш нөвү ситат вә ја әлагәләндиричи ифадәләр ады илә адланан нөвүдүр. Ситатлар һагында дејилән бүтүн хүсусијјәтләр ситат вә ја әлагәләндиричи ифадәләрә аид олур. Мисаллар:

1) «Биз коммунистләр В. И. Ленинин бу көзәл вәсијјәтини һәмишә јадда сахламалыјыг: «Күтлә ичәрисиндә јашамалы. Әһвал-руһијјәни билмәли, һәр шеји билмәли. Күтләни баша дүшмәли. Она јанашмағы бачармалы, онун мүтләг е'тимадыны газанмалы». Ленинин бу көстәриши бүтүн ишимизин мүвәффәгијјәтинин ачарыдыр» (Л. И. Брежнев, Ленин јолу илә, I чилд, 1970, сәһ. 16—17).

Scanned with ACE Scanner

2) В. И. Ленин партијанын VIII гурултајында чыхыш едәркән демишдир: «...узун бир дөврү вә чидди мүвәффәгијјәти нәзәрә алан бир план олмадан ишләмәк олмаз» (**h. Ә. Әлијев**). («Азәрб. ССР кәнд тәсәррүфатынын динамик инкишафыны тә'мин етмәли», Бакы, 1970, сәh. 4).

2. **Аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр.** Ситатын ән гәдим нөвләриндән бири аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләрдән ибарәт олан ситатлы васитәсиз нитг нүмунәләридир. Фикри тәсдиг етмәк, тамамламаг, ибрәтамиз нәтичәләр чыхармаг мәгсәдилә аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләрә мурачиәт едилир. Бунлар hәм сијаси-елми, hәм дә әдәби-бәдии әсәрләрдә ишләнә билир. Ситатларын гаршысында дуран тәләбләри јеринә јетирмәк үчүн ибрәтамиз, мәзмунлу гыса ифадәләр олан аталар сөзләри даhа мүнасибдир. Нүмунәләр:

1) «Јүз дәфә өлч, бир дәфә бич»—мәсәли чох вахт, әлбәттә, бизим нөгтеји-нәзәримиздән, ола билсин ки, лап чох вахт, тәтбиг олунмамышдыр» (**В. И. Ленин.** Әсәрләри. 27-чи чилд, 4-чү нәшр, 1952, сәh. 42).

2) «О, дәмир арабанын јанынча јеријир, Халыгверди кишијә дејирди:

—Итлә дост ол, чомағыны әлдән гојма» (Ә. Вәлијев., Турачлыја кедән јол, 1961, сәh. 88).

3. **Епиграф.** Епиграф ән чох бәдии әсәрләрин, бә'зән исә елми-сијаси характерли әсәрләрин әввәлиндә верилән hикмәтли сөзләрдән (вә ја бир мүәллифин сөзләриндән) ибарәт олур. Епиграф сечилән чүмлә вә ја парча әсәрин ифадә етдији фикри истигамәтләндирмәк, диггәти hәмин саhәјә чәлб етмәк мәгсәдилә верилир. Мәсәлән, Н. Б. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәринә «Чәкмә, чәкә билмәзсән, бәркдир фәләјин јајы» сөзләри епиграф сечилмишдир. Епиграфын нәтичәси Фәхрәддинин фачиәли өлүмү илә там ајдынлашыр. Демәли, драматург Фәхрәддинә демәк истәјирмиш ки, тәкбашына мүбаризәдә hеч бир шеј едә билмәзсән.

Епиграф әсәрин әввәлиндән башга, онун ајры-ајры бөлмә вә ја фәсилләри илә дә әлагәдар ишләдилә биләр.

Сон заманлар бәдии әдәбијјатда епиграф әвәзинә **и т h а ф** јазырлар. Салам Гәдирзадә «Маhны дағлары ашды» әсәринин башлығында јазыр». «Әфсанәви дағлар»ын мүәллифи Әнвәр Мәммәдханлыја итhаф едирәм». Шүбhәсиз, епиграф итhаф дејил, амма итhафда да мүәллиф шәхси мүлаhизәсини јүрүдүр.

Scanned with ACE Scanner

4. **Интерференсија.** Публисистик, елми-нәзәри тәнгиди әсәрләрдә даһа кениш јајылан васитәсиз нитг нүмунәләри интерференсија адланыр. Бу сөз мәншәји е'тибарилә латын сөзү олуб, «арасында көчүрмә» демәкдир. Буна көрә дә мүәллифин нитгинин арасында верилән өзкә нитгинә интерференсија ады вермәк мәгсәдәмүвафигдир. Интерференсија бир сөздән дә, бүтөв бир чүмләдән дә ибарәт оланда чүмләнин бир үзвүнү әвәз едир. О, јазылы нитгдә сөзчүлүјүн гаршысыны алмаг үчүн ән көзәл үслуби имкан јарадыр. Бә'-зән 3 — 4 чүмләни интерференсија үсулу илә бир-ики сөзлә әвәз етмәк фикри емосионаллашдырмаға сәбәб олур. Мәсәлән:

1) «Бир тәрәфдән, бир сәһв оларды ки, е'лан едиб дејәрдик: бир һалда ки, игтисади «гүввәләримизлә» сијаси гүввәләримизин бир-биринә ујғун олмадығы е'тираф едилир, «демәли» һакимијјәти әлә алмаг лазым дејилди. «Гылафлы адамлар» белә дүшүнүрләр, онлар унудурлар ки, бу «ујғунлуг» һеч бир заман олмајачагдыр». (**В. И. Ленин.** Әсәрләри, 27-чи чилд, 4-чү нәшр, 1952, сәһ. 349).

2). «Совет адамлары дүшмәнә гаршы өлүм-дирим мүбаризәсинә кедәндә «Мәни коммунист һесаб един» дејирдиләр». (**Л. И. Брежнев.** Ленин јолу илә, 1 чилд, 1970, сәһ. 261).

Көстәрилән биринчи нүмунәдә интерференсија «гүввәләримизлә», «демәли», «ујғунлуг», «Гылафлы адамлар» сөзләрилә, икинчидә исә «Мәни коммунист һесаб един» чүмләсилә ифадә олунмушдур. Биринчи нүмунәдәки «гүввәләримизлә», «демәли» вә «ујғунлуг» сөзләри Бухарини ифша етмәкдән өтрү онун өз сөзләриндән алынмыш, сосиализмин гаршыја гојдуғу вәзифәләри позмаға чалышан Бухарин вә онун кимиләр А. П. Чеховун «Гылафлы адам»ына бәнзәдилмишдир. Икинчи нүмунәдәки «Мәни коммунист һесаб един» чүмләдән ибарәт олса да, мүәллифин чүмләсинин бир үзвүнү—тәрзи-һәрәкәт зәрфлијини әвәз едир.

Үмумијјәтлә, дилимизин грамматик гурулушунда интерференсија кениш јер тутур, онун тәдгигә чидди еһтијачы вар.

Scanned with ACE Scanner

ТАБУ ВӘ ЕВФЕМИЗМ ҮСЛУБИ ВАСИТӘЛӘР КИМИ

Һәсәј ЧАББАРОВ
филолокија елмләри намизәди, Степанакерт Педагожи Институтунун досенти

ҮСЛУБИЈЈАТ дилин фонетик, лексик, фразеоложи вә грамматик васитәләрдән мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә етмәк гајдаларыны, халгын чохлуғу тәрәфиндән мәгбул сајылан дил нормаларыны, нитг ваһидләринин гаршылыглы әлагәләрини вә әвәзолунма имканларыны, омонимлик, синонимлик вә антонимлик вәзијјәтини, үслуби мәгамда бәдии тәсвир васитәләриндән дүзкүн истифадә етмәк јолларыны өјрәдир. Үслубијјатын мүһүм тәдгигат објектләриндән бири, акад. В. В. Виноградовун фикринчә, «ән башлыҹа тәдгигат објекти олан синонимликдир». Евфемизмләрин дә нисби гадағанлыг билдирәнләри табулара синоним, мүтләг гадағанлыгла бағлы оланлары антоним вәзијјәтиндәдир. Мәһз бу бахымдан **евфемизм** вә **табулар** үслуби васитәләр системиндә мүһүм јер тутур.

Дилин тәмизлијинә ҹидди хәләл кәтирән, инсана ағыр һисси тә'сир бағышлајан, бу сәбәбдән нитгдә ишләнмәси халг тәрәфиндән мәгбул сајылмајан һәр нөв кобуд, сөјүш мәзмунлу, вулгаризм маһијјәтли сөзләрдән ибарәт табуларын (оғру, јалтаг, пинти вә с.) евфемизләрлә (әлиәјри, ағзыкөјчәк, сәлигәсиз вә с.) әвәзолунма имканларына дәриндән бәләд олмадан јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк чәтиндир. Бу анлајышлары шакирдләрә мәнимсәтмәк иши лап «һә, јох» әвәзинә, «бәли, хејр» сөзләрини ишләтмәјин зәрурилијинин анлатмагла башланмалыдыр.

Азәрбајҹан дилчилијиндә табу вә евфемизм терминләри сон 20 илдә ишләдилир. Дилимиздә **табу** әвәзинә «учуз сөз», **евфемизм** әвәзинә «хош сөз» ифадәләринин ишләнмә тарихи исә гәдимдир. Халгымызын өзү илә јашыд афоризмләри дә бу фикрин дүзкүнлүјүнә сүбутдур. И. П. Павлов нитгин белә икили тә'сиринә—«һиссләрин гүтблүјүнә ҹидди әһәмијјәт вермиш вә елми әсасларла сүбут етмишдир ки, «сөз—инсан үчүн ән күчлү вә әвәзсиз мә'нәви тә'сир васитәсидир».

Scanned with ACE Scanner

Табу вә евфемизм сөзләри мәзмунча бири дикәринә антоним вәзиіјјәтиндә олан тәкмә'налы, аз компонентли, синонимсиз вә бејнәлмиләл терминләрдир.

Евфемизм һәр нөвбә ејибли вә тәһгирамиз мә'наны гисмән јумшаг бир тәрздә—нәзакәтли шәкилдә ифадә едән инчә вә хош тә'сирли услуби васитәләрдир

Дилимиз евфемизмләрлә һүдудсуз дәрәчәдә зәнкиндир: бу, сөзләрин синонимлик чәркәсинин кенишлијиндән ирәли кәлир. Тәкчә «өлмәк», («өлүм» «өлдүрмәк») анлајышыны ифадә етмәк үчүн бир синонимлик чәркәсиндә 50-дән чох лексик ваһид вар. Бунлардан 3—4-ү нисби табулар (**кәбәрмәк, корбакор олмаг, түнбәтүн олмаг** вә с.) групундандыр, галанлары инсана сарсыдычы тә'сир бағышлајан бәд хәбәри долајысы илә, бири дикәринә нисбәтән даһа инчә вә јумшаг тәрздә ифадә етдији үчүн евфемизмдир (**вәфат етмәк, өмрүнү баша вурмаг, дүнјадан көчмәк, кечинмәк, чаныны тапшырмаг, өмрүнү бағышламаг** вә с.).

Тарихән сөз, ифадә вә чүмләләрин услуби чәһәтдән табу, јахуд евфемизм групуна аид едилмәси шәрти характер дашыјыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә һејвани мүнасибәт билдирән «еркәк, диши, диши әһли, гыз гардашым, дөлүн алмаг» ифадәләри үмумишләк сөзләр олмуш, онларын инсана аид едилмәси гадаған сајылмамышдыр. Мүасир дилимиздә исә бу сөзләр инсана гәтијјән аид едилмир, едилсә дә, табу сајылыр. Ејни фикри әввәлләр дилимиздә хош нијјәтлә ишләнмиш «ојнаш» (ојун јолдашы), «ашна» (таныш), «иришмәк» (јетишмәк, чатмаг) сөзләри һаггында да сөјләмәк олар. Һазырда бу сөзләрлә башгаларына мүрачиәт тәһгир сајылыр.

Инсан гаршыдакы шәхсә мәнфи мүнасибәтини табулар, хош мүнасибәтини евфемизмләр әсасында билдирир. Һәр һалда табу групундан олан сөз, ифадә вә чүмләләр әдәбсиз данышыг нүмунәләридир; бәдии әсәрләрдә онлардан мәнфи сурәтләрин характерини ачмаг үчүн истифадә едилир.

«Табу» мәншәчә полинез дилиндән олуб, **«та»**—«гадаған едирәм», **«бу»**—**«тамамилә»** мә'наларыны верир. **«Евфемизм»** јунан сөзүдүр, **«ев»** «јахшы, нәзакәтли, инчә, зәриф», **«феми» «данышырам»** мә'насыны билдирир. Одур ки, евфемизмләр «дилин гызыл күлчәләри», көнүл ачан, «ганадлы сөзләридир».

Мәшһур әхлаг нәзәријјәчиси С. Смајлс демишкән, «әдәбсиз сөз вә бәд рәфтар бүтүн үрәкләрин гапыларыны бизим үзүмүзә бағлајыр, нәзакәтли данышыг вә хош рәфтар исә елә бир тилсим ролуну ојнајыр ки, мүгабилиндә бүтүн чаван вә гоча адамларын үрәк гапылары бизим үзүмүзә тајбатај ачылыр. Һеч бир шеј инсанлара нәзакәтли данышыг гәдәр учуз баша кәлиб, јүксәк гијмәтләндирилмир».

Нитгдә табулары евфемизмләрлә әвәз етмәк адамларын һөрмәт вә нүфузуну артырыр, инсанын јүксәк фәрди нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәсини, халгын үмуми дил мәдәнијјәтинин артмасыны, бәдии дилин зәнкинләшмәсини шәртләндирир; сағламлыг үчүн бөјүк тә'минат верир, инсанлар арасында бирлијә имкан јарадыр, ичтимаи тәрәггијә сәбәб олур. Евфемизмләрдән хүсуси һәрби вә дипломатик сирләри кизләтмәк үчүн дә истифадә олунур.

Халг шаири С. Вурғун демишкән:

Ширин сөз-сөһбәт, үлфәтлә далар севдаја һәмдәмләр.
Меһрибан, исти бир сөзлә учар дәрдләр, кечәр гәмләр.
Ганадлар мәчлисиндән кеч ки, фејз ал сөзлә-сөһбәтдән.
Фәгәт ганмазлар ағзындан дүшәр лоғман да гијмәтдән.

Азәрбајчан дили нәинки сөз вә ифадә шәкилли, һабелә чүмлә (һәмин кечә Ејваз да Һүрү ханымла мурад вериб-мурад алды—«Короғлу») вә бүтөв мәтн шәкилли евфемизмләрлә дә зәнкиндир. Конкрет мисаллара диггәт јетирәк.

1. «Китаби-Дәдә Горгуд»да «арвадым» кәлмәси мүгабилиндә 11-дән чох евфемизм ишләнмишдир: «Бәри кәлкил, башым бахты, евим тахты, Евдән чыхыб јүјүрәндә сәрв бојлум, Топуғачан сармашыглы гара сачлым, Гурулу јаја бәнзәр, чатма гашлым, Гоша бадам сығмајан дар ағызлым, Күз алмасына бәнзәр ал јанаглым. Гадыным, диләјим, дөләјим үрәјим.

2. Мәчази мә'налы, епитет шәкилли евфемизмләрлә дә дилимиз һүдудсуз дәрәчәдә зәнкиндир: Еј мәләк хојлу, еј туба бојлу јар. Сәнсән чандан әзиз чананым мәним. Зөвгүм, сәфам, сејрим, бағым, чәмәним, Сүсәним, сүнбүлүм, лаләм, сәмәним. Мәтләбим, мурадым, хатирим, мејлим, Шәкәрим, Шириним, Күлшаһым, Лејлим, Зүлејхам, Јусифим, Кән'аным мәним. (М. П. Вагиф.)

Мисаллардан көрүндүјү кими, табу вә евфемизмләр дил системиндә бири дикәриндән чидди сурәтдә фәргләнән үслу-

Scanned with ACE Scanner

би васитәләрдир. Онларын арасында сәбәб-нәтиҹә әлагәси вар, чүнки табулар олмаса, онларын зәриф еквиваленти саjылан евфемизмләрин төрәнмәсинә еһтиjаҹ галмазды. Табулар ҹанлы данышыгда вә бәдии әдәбиjjатда (сатирик үслуб мәгамында) евфемизмләрдән исә бүтүн функсионал үслуб саһәләриндә аз вә ja чох дәрәҹәдә һәмишә истифадә олунур.

Һәjатда инсан нәдән зиjан чәкирсә, она «пис» деjир вә бу мәнфи мүнасибәт поезиjада табулар әсасында тәсвир олунур. М. Ә. Сабир «Әтә» рәдифли сатирасында мәнфи типи өз дилилә еjбәҹәрләшдирәрәк «аҹ пишиjә», «итә», «гузғуна» охшадыр; карикатура маһиjjәтли образлылығын мүкәммәл нүмунәсини jарадыр:

О гәдәр хошланырам түстүсү чыхаҹаг кабабын,
Аҹ·пишик тәк ҹумурам шөвглә бир баша әтә,
Көрүрәм та әти гәссаб дуканында асылыб,
Аз галыр ит кими нәфисим һүрә, дырмаша әтә.
Әти чох истәjирәм, леjк пулу ондан чох,
Нола гузғун кими та мүфтә гонам лешә, әтә.

Инсан нәдән фаjдаланырса, она jахшы деjир вә бу мүнасибәти көзәл тәшбеһләрлә — евфемизмләрлә ифадә едир. Шаир Ф. Садыг «Үч jарпаг» ше'риндә ашыг Шәмшири одла, атәшлә мүгаjисә едир, үрәjини Аjа, дуjғуларыны Күнәшә бәнзәдир:

Елләр, Дәдә Шәмшир оддур, атәшдир,
Оду гор олса да, атәши галыб.
Үрәк Аjа бәнзәр, дуjғу Күнәшә,
Аjы булуд өртүб, Күнәши галыб.

Бу мисралар башдан-баша евфемистик метафоралардан гурулмуш поетик образлылыг нүмунәсидир.

Нитг үслубиjjатынын бу кими әмәли мәсәләләри орта мәктәбдә дил-әдәбиjjат тәдрисинин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрлә дә билаваситә бағлыдыр.

Scanned with ACE Scanner

ХАЛГЛАР ДОСТЛУҒУНУН БӨЈҮК ЧАРЧЫСЫ

Көвсәр ТАРВЕРДИЈЕВА
В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти,
әмәкдар али мәктәб ишчиси

М. Ф. Ахундов орта мәктәбин әдәбијјат програмында шәрәфли бир јер тутур. Узун иллардән бәри онун бир сыра әсәрләри ашағы синифләрдә, «А. С. Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә «Шәрг поемасы», «Сәркүзәшти-мәрди-хәсис» вә ја «Һачы Гара», «Алданмыш кәвакиб» әсәрләри доггузунчу синифләрдә тәдрис едилир. Азәрбајчанын фикри инкишафы тарихиндә јени, бөјүк бир фәза ачан, XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын әсас рүкнүнү тәшкил едән Азәрбајчан маарифчилијинин башчысы, реализм әдәби мәктәбинин, Азәрбајчан милли драматуркијасынын, јени, реалист нәсримизин баниси, демократик әдәби чәрәјанын истигамәтверичи, тәнгид, публисистика, әдәбијјатшүнаслығын јарадычысы, илк атеист-материалист философ, јени әлифбанын пионери, феодал дүнјасына гаршы инадлы мүбаризә апаран бөјүк маарифчи-демократ халглар достлуғунун, бөјүк рус мәдәнијјәтинин чарчысы кими тәзаһүр етмишдир.

Бөјүк әдибин өзү гејд етдији кими, онун илк тә'лим-тәрбијә вә тәһсили илә, ону өвладлыға көтүрүб, руһани һазырламаг фикриндә олан, еләнә дә онун Ахундов—Ахундзадә фамилијасыны дашыдығы, бүтүн ислам елмләриндән камил мә'луматы олан анасынын әмиси Ахунд Һачы Әләскәр мәшғул олмушду. О, Ахундовун Шәрг дилләрини өјрәнмәсини дәринләшдирмиш, она мәнтиг вә фиғһ елмләриндән мә'лумат вермиш, классик әдәбијјатымызла таныш етмишди. Нәстәлик хәттинин тә'лимини исә әдәбијјатымызын бөјүк сималарындан Мирзә Шәфи Вазеһә һәвалә етмишди.

Мирзә Шәфи дә кичик шакирдинин ачыг зәка, јүксәк исте'дадыны, чидди-чәһдини көрчәк ону руһани елмләрин тәһсилиндән чәкиндириб, мүасир елмләри өјрәнмәји мәсләһәт көрәрәк кәләчәјин бөјүк дүһасынын фикри инкишафына һәлледичи истигамәт вермишди.

Аз сонра мүәллим илә шакирди арасында хүсуси сәмимијјәт, достлуг јаранмышды. Шакириндә бөјүк бир кәләчәк

көрән Мирзә Шәфи јазырды: «Фәтәли чох надир веркиләрә малик чох гәрибә ушаг иди. Башгаларынын јеткин дөврдә әлдә етдикләри пүхтәлик вә кишилик сифәтләри онда ушаглыгдан вар иди. О, һеч заман јүнкүл һәрәкәтләр етмирди. Һәмишә чидди вә мүдрик иди. Онун руһу кичикликдән азадлыг әлдә етдијиндән ондан чох бөјүк шејләр көзләнирди».

Ахундов да өз әлилә јаздығы вә нәвәси Маһмәнзәрин архивиндә сахланан тәрчүмеји-һалында мүәллиминин ағыр талејинә ишыг салараг: «Бу һәмин Мирзә Шәфидир ки, Алманија мәмләкәтиндә онун һәјаты вә фарсча ше'рдә малик олдуғу фәзиләти һаггында мә'лумат јазылыбдыр».

Әдәбијјатымызын бу ики бөјүк симасы арасында олан достлуг Мирзә Шәфи өләнә гәдәр давам едир. 1840-чы илдә Мирзә Фәтәли, Тифлис Гәза мәктәбиндән мүәллимликдән кедәркән өз јеринә Азәрбајчан вә фарс дилләри мүәллими кими Мирзә Шәфинин намизәдлијини верир.

Гәза мәктәбинин мүфәттиши, јени ермәни әдәбијјатынын баниси Хачатур Абовјан да Загафгазија мәктәбләринин директорлуғуна јаздығы рапортунда М. Ф. Ахундовун хидмәтини јүксәк гијмәтләндирәрәк ону өз арзусуна көрә мәктәбдән азад едиб, јеринә «өзүнүн дә јахшы таныдығы» Мирзә Шәфи Садыг оғлунун тә'јин олунмасыны хаһиш едир. Ахундов вә Шәфинин дост вә мүасирләри А. Берже дә бу тә'јинаты «Ахундовун өз досту вә мүәллиминә гајғысыз һәјат тә'мин етмәк арзусу кими изаһ етмишди».

М. Ф. Ахундовун дүшдүјү Тифлис мүһити, тәрчүмәчилији, дипломатик фәалијјәти, рус дилини мүкәммәл өјрәниб онун васитәсилә рус вә Авропа классикләри илә дәриндән таныш олмасы, онун дүнјакөрүшүнә мүсбәт тә'сир бағышлајырды. Вәзифәси илә әлагәдар көрдүјү достлуг, јахынлыг етдији шәхсләрлә танышлығы да ади танышлыг дејил, идеја, јарадычылыг, әмәкдашлыг, достлуғу, јахынлығы иди.

Кениш, рәнкарәнк мөвзу даирәсинә малик М. Ф. Ахундов јарадычылығы боју феодал-дөвләт гурулушунун мүтләгијјәт һакимијјәтинин ејбәчәрликләрини сатира атәшинә тутуб чәһаләт, наданлыг, фанатизм, әталәт дүнјасынын әлејһинә чыхмыш, халг арасына маариф, һуманист, атеист, материалист идејалар јајараг кениш халг күтләләринин маарифләнмәси,тәрәггиси, сәадәти уғрунда чалышмышды. Һеч бир тә'гиб, һәдәгорху, дәфәләрлә һәбс чәзасына мәһкум олмагдан белә чәкинмәјәрәк башладығы мәгсәдини инамла давам етдирмишди.

Өзүнүн «Сәркүзәшти вәзири- хани- Ләнкәран», «Хырс гул-
дурбасан», «Һачы Гара» комедијаларында, «Алданмыш кә-
вакиб» повестиндә, «Кәмалүддөвлә мәктублары» фәлсәфи
трактатында, мәктуб вә мәгаләләриндә зәһмәткеш инсанла-
рын—кәндлиләрин ағыр вәзијјәти гајғысына галмышды. Зәр-
дабијә мәктубунда: «Дөвләти—гәвијјеји—Русија бу истига-
мәт вә гүдрәт илә кәнддә мәктәбханалар бина етмәјибдир...
Шәһәр халгы кәнд әһлинә нисбәтән гәтрәдир дәрјајә нисбәт...
Әкәр дејирсән ки, кәнд әһли галсын, анчаг шәһәр халгы елм
өјрәнсин, ондан сәнин мурадын әмәлә кәлмәз. Бир күл илә ба-
һар олмаз»,—дејә һәм шәһәр, һәм кәнд әһлинин, һәм киши вә
һәм гадынларын савадланмасы, маарифләнмәси мәсәләсини
ирәли сүрүрдү. Әдәбијјатымыза илк дәфә ашағы тәбәгә нүма-
јәндәләрини, нөкәр, гуллугчу, хырда сәнәткар, шәһәр вә кәнд
јохсулларыны кәтириб онлары әсәрләринин гәһрәманына че-
вирмәси дә бу гајғынын ифадәси иди.

Уча бојлу, шабалыды сачлы М. Ф. Ахундов чох меһрибан,
күләрүзлү, хош рәфтар, хошхасијјәт, ширин сөһбәт, һазырча-
ваб, тәвазөкар, зарафатчыл, милли адәт-ән'әнәсинә садиг,
нәрд, шаһмат ојнамаға һәвәскар, јүксәк мәдәнијјәтли, дәрин
мәзмун вә билијә, кениш ерудисијаја малик олмасы илә дә
достларынын рәғбәтини газанмыш, әтрафына сајсыз достлар,
мәсләкдашлар топламышды.

М. Ф. Ахундов Бестужев-Марлински илә мәшһур полјак
мусигишүнасы Қотскинин евиндә таныш олдугдан сонра о,
Ахундовун дәрин билијинә валеһ олараг, онун даими һәмсөһбә-
ти олмушду. Бестужев М. Ф. Ахундовдан Азәрбајчан вә фарс
дилләрини өјрәнир. Өзү дә ону декабрист Русијасы, «Рус
ше'ринин күнәши» А. С. Пушкинлә дәриндән таныш едиб
она хүсуси мәһәббәт ојатмышды. Бу мәһәббәтин тә'сири ал-
тында Ахундовун јаздығы «Шәрг поемасы»ны да көзәл, сә-
лис дилдә о, рус дилинә тәрчүмә етмишди. Бестужевин фачи-
әли өлүмү дә, демәк олар ки, М. Ф. Ахундовун көзү өнүндә
олмушду. М. Ф. Ахундов рус дилини јахшы билир, онун өј-
рәнилмәсинин бөјүк әһәмијјәтиндән мәһәббәтлә данышырды.
Досту Чәлаләддин Мирзәјә јаздығы мәктубунда: «Мән рус
дилини јахшы билирәм. Индики әсрдә рус дили инша елми
дә вә саир чәһәтләрдә күндән-күнә тәрәгги едир вә инчә мәт-
ләбләри ифадә етмәкдән өтрү мисилсиз дилдир»—дејирди.

Јарадычылығы боју бөјүк рус халгынын, онун дилинин

мәдәнијјәтинин чарчысы олмуш М. Ф. Ахундов бу мәһәббәтин ифадәсини бир чох әсәрләриндә вә мәктубларында, еләчә дә Л. А. Исаакова јаздыгы мәктубунда әкс етдирмишдир.

Азәрбајчан вә фарс дилләриндә мүхтәлиф мөвзуларда «Сәбуһи» тәхәллүсү алтында шеʼрләр јазан Мирзә Фәтәли рус мәдәнијјәтинә, рус әдәбијјатына олан бөјүк мәһәббәтинин ән көзәл ифадәсини азадлыг тәрәннүм едән шеʼрләринә валеһ олдугу А. С. Пушкинин фачиәли өлүмүндән сарсылараг бу өлүмә јаздыгы ән мәʼналы «Шәрг поемасы»нда вермишди. Она—рус шеʼринин тачыдарына һәм өзү, һәм халгы адындан матәм тутмушду. Тәсадүфи дејилди ки, рус мәтбуаты әсәрә јүксәк гијмәт верәрәк ону Пушкинин мәзарына гојулан ән көзәл чәләнк кими гијмәтләндириб, шеʼри јазан кәнч азәрбајчанлы шаирә разылыг билдирәрәк «рус мәдәнијјәтинә» рәғбәт бәсләјән бу көзәл истеʼдада үрәкдән мүвәффәгијјәтләр арзу етмишди.

М. Ф. Ахундов Крым мүһарибәсинә һәср етдији шеʼр парчасында да рус халгынын, рус ордусунун, рус силаһынын әзәмәт вә гүдрәтини тәрәннүм етмиш, рус ордусу сыраларында шүчаәт көстәрән гарабағлы атлы дәстәсини Бөјүк Русијаја сәдагәтлә хидмәт етмәјә чағырыб, рус ордусунун дүшмәнә галиб кәләчәјини сәбирсизликлә көзләјирди.

М. Ф. Ахундовун әсәрләринин рус, Гәрби Авропа, Загафгазија, Шәрг вә Орта Асија халгларынын дилләринә тәрчүмә едилмәси онун бөјүк бејнәлмиләл, вәтәнпәрвәр, халгпәрвәр олмасы илә бағлы иди. О, әсәрләриндә мүхтәлиф милләтләрин һәјат вә мәишәтиндән чанлы лөвһәләр верәрәк өз халгыны азад, хошбәхт көрмәк истәдикдә әсарәтдә галан башга халглары да азад, хошбәхт көрмәк истәмишди. Өз халгынын савадланмасы, чәһаләт, наданлыг кирдабындан азад олмасыны арзу едәркән башга халглары да белә көрмәк истәмишди.

Әдиб илләр узуну әлифба уғрунда мүбаризә апараркән гаршысына јалныз Азәрбајчан халгыны дејил, бүтүн Шәрг халгларынын тәрәггисини, милјонларын савадланмасы мәсәләсини гојмушду. Өзү еʼтираф етдији кими «бу тәклиф илә» о, «һеч бир шәхси мәгсәд күдмүр» вә «бу ишдән» өзү үчүн «һеч бир мәнфәәт» көзләмирди. Онун бу инадлы мүбаризәдән мәгсәди јалныз «елм вә сәнајенин тәʼлимини асанлашдырмаг», үмумин савадланмасы зәруријјәтини ирәли сүрмәк иди. «Дәмир јол вачибдир, лакин көһнә јазыны дәјишдирмәк он-

дан да вачибдир. Телеграф вачибдир, лакин көһнә јазыны дәјишдирмәк ондан да вачибдир. Чүнки бүтүн ишләрин бүнөврәси елмдир, елм дә јазынын асанлығындан асылыдыр» дедикдә о, елә буну нәзәрдә тутурду. М. Ф. Ахундов һәм дә Шәрг халгларынын тәрәггисини рус, Авропа, еләчә дә дүнја халгларынын елм вә мәдәнијјәтиндән гаршылыглы әмәкдашлыг јолу илә мүмкүн һесаб едирди. Онун «јени әлифбанын атасы» адландырылмасы халгына хидмәт етмәси иди. О, «әкәр мән ислам дининин көкүнү газмасам Тағы оғлу Әли дејиләм»,—дејәнд ичәркән вә «әфсус, мин әфсус ки, нә Иранда, нә Османлыда Ислам халгынын башчылары халгын тәрәггиси наминә Ислам әлифбасыны дәјишмәјә игдам етмәдиләр ки, бу васитә илә өлкәнин әһалиси, гадынлы, кишили бир нечә ајын ичәрисиндә башдан-баша савадлы олсунлар вә бу васитә илә Авропанын һазыркы бүтүн елмләри бир нечә илин әрзиндә Ислам халгларынын дилинә тәрҹүмә едилсин вә елмләрин јајылмасы јолу илә ислам халглары сәадәт вә хошбәхтлик јолуна чыхсынлар»,— дејәркән әсас мәгсәдини көзәлчә ифадә едәрәк Азәрбајчан халгыны Иран, Түркијә иртичачыларынын тә'сириндән азад едиб, габагчыл халгларын мәдәнијјәти илә бирләшдирмәк истәјирди.

М. Ф. Ахундовун зәнкин јарадычылығынын нәчиб тә'сири алтында онун Иранда да чохлу габагчыл руһлу мәсләкдашлары, шакирдләри, дост вә сирдашлары мејдана кәлмишди. О, өз јүксәк әмәл вә арзуларыны бунларла да бөлүшүрдү.

М. Ф. Ахундов Шәргдәки иртича илә апардығы амансыз мүбаризәсинә, әзилән халглара олан дәрин мәһәббәтинә, бөјүк рус мәдәнијјәтинә јүксәк мүнасибәтинә, вәтәнпәрвәрлик, маарифчилик вә һәр чүр габагчыл идејаларына даир ән мә'налы фикирләрини онлара јаздығы мәктубларында да экс етдирирди.

М. Ф. Ахундов әдәби мәктәбини Иранда давам етдирән Мирзә Јусиф хан, Мирзә Ҹәфәр Гарачадағлы, Мирзәаға Тәбризи, Мирзаға Хан Кирмани, Зејналабдин Марағалы вә бир сыра башгалары арасында онун идејаларыны билаваситә Ҹәнуби Азәрбајчана кечирмәк истәјән ермәни Мирзә Мүлкүм хан да вар иди. Иран чуғасында зијалы аиләсиндә дүнјаја кәлиб Парисдә али тәһсил алдыгдан сонра Теһрана гајыдыб мүәллимлик, тәрҹүмәчиликлә мәшғул олан Мүлкүм ханла Ахундов Истамбулда таныш олмаздан чох әввәл онун атасы

Scanned with ACE Scanner

Мирзә Јагубла һәлә 1848-чи илдә Нәсрәддин шаһын тахта чыхмасы мүнасибәти илә чарын тәбрик мәктубуну Теһрана апараркән таныш олмушду. Мирзә Јагуб Ахундова достлуг әламәти олараг Һафизин диваныны бағышламышды. Онун оғлу Мирзә Мүлкүм ханла Ахундовун танышлығы Ахундов өләнә гәдәр давам етмишди. Ахундов она «Руһүл-Гүдс» ләгәби верәрәк онун әсәрләрини, фәалиjjәтини јүксәк гијмәтләндирирди. Ахундовун Мүлкүм хана бөјүк тә'сири олмушду. Бу нәчиб тә'сир Мүлкүм ханын бүтүн әсәрләриндә, хүсусән әлифба уғрунда фәалиjjәтиндә өзүнү көстәрмишди. Мирзә Мүлкүм хан Ахундова јаздығы бир мәктубунда буну чох көзәл ифадә едирди: «Сиз бөјүк бир идејанын бөјүк атасысыныз, биз исә сизин идејанызын кичик мүчаһидләриjик». Һәгигәтән, Ахундовун идејаларынын Иран мүһитинә кечмәсиндә Мирзә Мүлкүм ханын бөјүк хидмәти олур. О, мүәллиминин идејаларыны орада һәјата кечирмәjә вар гүввәсилә чалышыр. Ахундов да ондан бөјүк үмидләр көзләјирди.

Ики гардаш—Азәрбајчан вә ермәни јазычылары М. Ф. Ахундов илә Х. Абовјан арасында онлары бир-биринә бағлајан мәсләк достлуғу вар иди. М. Ф. Ахундов гоншу ермәни халгына олан достлуг, гардашлыг мүнасибәтини бир нечә әсәриндә әкс етдирмишдир. Мәшһур «Һачы Гара» комедијасында ирәли сүрдүјү мәсәләләрдән бири дә бу ики гардаш арасындакы, гәдим меһрибан гоншулуг, достлуг мүнасибәти иди. Алын тәри вә намуслу әмәклә јашајан Туғ ермәниләри Аракел вә Мкртычын данышыглары бунун көзәл ифадәси иди.

«Алданмыш кәвакиб» повестиндә риjакар, јалтаг гәрәзчи моллабашынын Иранда шиә мәзһәбини јајмағы өзүнә һүнәр сајыб «һәтта јәһудиләрә, ермәниләрә дәхи әл гатыб, онлары да шиә мәзһәбинә чевирмәк» кими халгларын милли, дини истиглалиjjәтләринә тохунмаг ниjjәтинә Ахундов өз гәти е'тиразыны билдирир.

М. Ф. Ахундов халгынын етнографијасы сајыла биләчәк рәнкарәнк мөвзуда јаздығы, Азәрбајчанын милли колоритини, һәјат, мәишәт, адәт-ән'әнәсини, дилини өјрәнмәк чәһәтиндән бөјүк әһәмиjjәтә малик 1850—1852-чи илләр арасында јаздығы 6 өлмәз комедијасы илә нәинки Азәрбајчанда, һәм дә Јахын Шәргдә драматуркијамызын әсасыны гојду. Мәһз комедија жанрыны сечиб чәмиjjәтдәки ејиб вә нөгсанлары үмумиләшдириб онлара күләрәк арадан галдырмаг

нијјәти изләди. Һәр бир комедијасында гаранлыг феодал дүнјасында һөкм сүрән бир ичтимаи бәланы тәнгид атәшинә тутуб ифша етди. Комедијалар чох әһәмијјәтли сәчијјәви һадисәләри әкс етдирдијиндәндир ки, онлар рус дилиндә «Гафгаз» гәзетиндә нәшр едилдикчә рус вә башга дилләрә тәрчүмә едилиб ичтимаијјәтин рәғбәтини газанырдылар. «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» комедијасы 1851-чи илдә Петербургда тамашаја гојулуб. Пјес мисилсиз бир әсәр кими гәбул едилмишди. Сонра о Гәрби Авропа, Јахын Шәрг өлкәләриндә, 1893-чү илдә исә А. Серетели тәрәфиндән күрчү дилинә тәрчүмә олунмушду. «Хырс гулдурбасан» комедијасы Ахундовун досту, онунла биркә әмәкдашлыг едән граф Саллагуб тәрәфиндән рус сәһнәсинә ујғунлашдырылыб, 1852-чи илдә Тифлисдә рус дилиндә Ханым Арнолдун бенефисиндә ојнанылыб бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышды. «Гафгаз» гәзети јерли өлкәдә маарифин сүр'әтлә инкишаф етдијини көстәрән бу һадисәјә севинмәмәк олмаз»,—дејә буна өз севинчини дә билдирмиш, Ахундов исте'дадлы бир реалист кими гијмәтләндирилмишди.

Граф Саллагуб рус вә Азәрбајчан зијалыларынын гаршылыглы достлуг әлагәләринин мөһкәмләнмәсинә дәлаләт едән башга бир мәгаләсиндә «...Кнјаз Еристави күрчү, М. Ф. Ахундов татар (Азәрбајчан— К. Т.) дилиндә комедијалар јазмаға башламышдыр»,—дејә бу халгларын инкишафына мүнасибәтини билдирмишди.

«Библиотека длја чтенија» журналы да 112 № томунда «Мүсјө Жордан вә Дәрвиш Мәстәли шаһ», «Хырс гулдурбасан» комедијаларынын ојнанылмасынын онлара һәм мөвзу, һәм адәт-ән'әнә чәһәтиндән тамамилә јени вә мараглы тәәссүрат бағышламасындан, онларын феноментал әсәр олмаларындан бәһс етмишди.

М. Ф. Ахундов 1857-чи илдә јаздығы «Алданмыш кәвакиб» повести илә илк реалист нәсримизин тәмәл дашыны гојуб кәскин тәнгидини мүтләгијјәт гурулушу Шәрг деспотизми вә динә гаршы чевирмишди.

М. Ф. Ахундов һәм дә нәзәријјәчи алим иди. Әдәбијјатымыз тарихиндә реализмин илк нәзәријјәси дә онун ады илә бағлыдыр. Ахундова гәдәр естетикаја аид Јахын Шәргдә нәзәри-елми әсәр јазылмамыш вә естетика бир фәнн кими ишләнмәмишди. Бу саһә дә Ахундов јарадычылығы илә мүстәгиллик газаныр, бир фәнн кими өјрәнилмәјә башлајыр.

Бөјүк сәмәрәли фәалијјәтилә јанашы М. Ф. Ахундов һәм

Scanned with ACE Scanner

дә чох гајғыкеш, меһрибан ата вә аилә башчысы олмушдур. Аз савадлы олса да һәм дахилән, һәм заһирән көзәл, мүлајим, фәдакар, хош рәфтар, сәлигәли Тубу ханымла издивачындан 13 өвлады олмушдур. Лакин Белчикада али тәһсил алмыш оғлу Рәшид вә Тифлис кимназијасыны битирмиш гызы Нисә ханымдан башга јердә галан өвладларынын һамысы бөјүк јашларында өз сағлығында өлмүшләр. Нисә ханымын вә Рәшидин тәһсили илә шәхсән өзү мәшғул олмушдур. Нисә ханыма рус, фарс, Рәшидә әрәб, фарс дилләрини өјрәтмиш, Шәрг классикләри илә таныш етмишдир. Белчикаја охумаға кәләчәјиндән Рәшидә франсыз дилини дә өјрәтдирмиш, мусиги тәһсили дә вермишди. Рәшидин исте'дадындан, дәрсләринә ә'ла һазырлашмасындан, рус, фарс; франсыз дилләрини мүкәммәл билмәсиндән, јахшы тар чалмасындан, Рејн вә Боклын әсәрләрини муталиә едиб, һәтта өзү илә мүбаһисәјә киришмәсиндән Мирзә Јусиф хана мәктубунда ифтихар һисси илә данышырды.

Тәхминән 50 иллик мәһсулдар, фајдалы фәалијјәтиндән сонра ики бөјүк арзусунун—көһнә әлифбанын дәјишдирилмәси вә «Кәмалуддөвлә мәктублары»нын нәшрини көрмәдән, һәсрәтлә 1878-чи илдә Тифлисдә вәфат едир вә өз вәсијјәтинә көрә мүәллими Мирзә Шәфинин гәбри јанында дәфн едилир.

М. Ф. Ахундовун арзулары Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра һәјата кечди. Онун әсәрләри дөнә-дөнә нәшр олунду вә мүәллифинә дүнја шөһрәти газандырды.

Республикамызда М. Ф. Ахундовун әдәби ирсини өјрәнмәк үчүн хејли иш көрүлмүшдүр. Онун һәјат вә јарадычылығы һаггында монографијалар јазылмышдыр. Дөвләт китабханасы, Академик Опера вә Балет Театры, бир сыра күчә, мәктәб, колхоз, совхоз вә башга идарәләр онун адыны дашыјыр. Бакы шәһәриндә она абидә гојулмушдур. Јазычынын вәтәни Шәки шәһәриндә онун ев-музеји јарадылмышдыр.

Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 170 иллији һаггында гәрар гәбул етмәси онун әдәби ирсинә олан бөјүк һөрмәтин парлаг тәзаһүрүдүр.

ССРИ-нин јарадылмасынын 60 иллијинә тәсадүф едән даһи сәнәткарымызын јубилејини халгымыз тәнтәнә илә гејд едир.

Scanned with ACE Scanner

БӨЈҮК ДРАМАТУРГ, КӨЗӘЛ МҮӘЛЛИМ

Јашар ГАРАЈЕВ
филолокија елмләри доктору,
Әли САЛӘДДИН
филолокија елмләри намизәди

ҺУСЕЈН Ҹавид философ шаир, бөјүк драматург, көзәл мүәллим вә бачарыглы тәрбијәчи олмушдур. О, XX әсрин әввәлләриндә, ојанан Асија дөврүндә кениш вүс'әт тапан, јени типли романтизмин бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә тәкрарсыз вә бәнзәрсиз бир нүмајәндәси кими парламыш, мүасир реалист Азәрбајҹан поезијасынын тәмәл дашларыны гојан илк совет шаирләриндән биринә ғәдәр чох зәнкин вә мүрәккәб һәјат вә сәнәт јолу кечмишдир. «Ана» вә «Марал», «Шејх Сән'ан» вә «Иблис», «Шејда» вә «Учурум», «Топал Тејмур» вә «Пејғәмбәр», «Књаз» вә «Хәјјам», «Азәр» вә «Сәјавуш», «Иблисин интигамы», «Телли саз» вә «Шәлла»— бир шаир вә мүтәфәккир кими Ҹавидин гә'т етдији, архада бурахдығы мәрһәләләр бу әсәрләрдә экс олунмушдур.

Һ. Ҹавид романтик сәнәткар иди. М. Һади, А. Сәһһәт вә А. Шаиглә бирликдә о, XX әсрин Азәрбајҹан поезијасына романтик вә фәлсәфи бир мигјас вә ганад вермишдир. Сәнәт достларындан фәргли олараг Һ. Ҹавид һәм дә драматуркијаја мејл етмиш, мәнзум вә поетик театрын әсасыны гојмуш, бөјүк фачиәләр мүәллифи кими шөһрәт газанмышдыр. Бу фачиәләр бәдии форма вә поетик көзәллији илә дә мисилсиздир.

Онун фачиәләри милли классик вә шифаһи әдәби ирсин, Авропа романтизминин вә Шәрг ән'әнәләринин зәмининдә јарана билмишдир. М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров, Ә. Б. Һагвердијев, Ҹ. Мәммәдгулузадә вә Н. Нәримановун јаратдығы драматуркија мәктәбинә о јени бир вүс'әт вә мигјас вермиш, ону «фауст» проблематикасы илә дүнја демонизм поезијасынын (Иблис, Мефистофел, Сатана, Демон, Лүсифер) идеја вә формалары илә зәнкинләшдирмишдир. Мараглыдыр ки, Азәрбајҹан совет театры да илк дәфә өз пәрдәсини онун «Иблис» әсәри илә ачмышдыр.

Scanned with ACE Scanner

Ҹавидин сәнәтдә газандығы бүтүн әдәби наилијјәтләр билаваситә онун шәхсијјәти, мүталиәси, тәһсили, пешәси, дүшдүјү әдәби мүһит илә бағлыдыр.

О, мүкәммәл тәһсил алмыш, кениш мүталиә саһиби олмуш, мүәллимлик етмиш, һәм сәнәти, һәм дә вәзифәси илә бир тәрбијәчи кими танынмыш, дәрсликләр тәртиб етмиш, ән чох китабханачылар, мүәллимләр вә тәрбијәчиләр илә отуруб дурмушдур.

Һәлә ушаглыгдан чох көзүачыг олан балача Һүсејн әввәлчә моллаханада охумушдур. Лакин бурада тәдрис едиләи мөвзулар, кечиләи фәнләр ону әсла тә'мин етмирди. Буна көрә дә о, ајағы бир балача јер, дили сөз тутан кими моллаханадан чыхыр, мәшһур маарифпәрвәр вә шаир олан М. Т. Сидгинин «Мәктәби-тәрбијә»синә дахил олур. Бу һадисә аиләдә бәрк наразылыг доғурур. Атасы, ону, үмумијјәтлә, охумагдан мәһрум етмәји, анасы исә зор, күч һесабына дини елмләрә јөнәлтмәји гәрарлашдырыр. Һадисәләрин сонракы ҹәрәјаны көстәрир ки, Һүсејн нә гәдәр ирадәли, сөзүнә, ишинә, идеалына садиг бир ушаг, јенијетмә имиш. Баш верән әһвалаты о, мүәллими М. Т. Сидгијә данышыр. Бөјүк миннәтдән сонра атасы она Сидгинин мәктәбиндә охумаға иҹазә верир. Ҹавидин арвады Мишкиназ ханым сонралар јаздығы хатирәләриндә дејирди ки, Һүсејн диндар аиләдә доғулуб бөјүсә дә, онун амалы башга иди. О, өзүндә сонсуз бир ешг, һәвәс, јарадычылыг тәлатүмү, халга, Вәтәнә хидмәт еһтираслары дујурду.

Шаирин 1909-чу илдә о заман тәһсил алдығы Истамбулдан көндәрдији бир мәктуб онун Вәтән һиссини вә Вәтәнә хидмәт еһтирасынын конкретлијини даһа ајдын ифадә едир: «Гафгазын истиглалыны Ирана нисбәтән даһа зијадә вә парлаг көрүрәм... Инди әсл мәгсәд Вәтәнә хидмәт, һәм дә лајигинҹә хидмәт етмәкдир». Һәлә илк гәләм тәҹрүбәләриндән башлајараг, шаирин Вәтән вә халг һисси гүввәтли бир бејнәлмиләллик вә халглар достлуғу дујғусу илә дә вәһдәт тәшкил едирди. Дикәр халгларын мә'нәви мәдәнијјәтинә, фолклоруна вә дилинә, хүсусән рус дилинә вә мәдәнијјәтинә о, нәинки бөјүк еһтирам бәсләјир, бу дилә вә мәдәнијјәтә јијәләнмәји милли инкишафын да әсас шәртләриндән бири кими гијмәтләндирирди.

Ҹавидин бир шаир вә мүтәфәккир кими бүтүн сонракы јарадычылығы мәһз бу мәһәббәтин вә она сәдагәтин әмәли ифадәси олмушдур. Онун башга бир мәктубундан кәтирдији-

Scanned with ACE Scanner

миз ашағыдакы сөзләри исә мүәллифин билаваситә хисләтинин, тәбиәтинин, милли мә'нәвиjjаты вә әхлагы тәмсил едән бир шәхсиjjәт вә хадим кими мүгәддәс тутдуғу әхлаги тә'лиминин сәмими е'тирафы һесаб етмәк олар: «Мәним тәбиәтими билирсиниз. Мән һамбаллығы, хидмәткарлығы чох севирәм. Фәгәт..., мәнлиjими сатмаг, әсир олмаг истәмәм (әсир олдуғум бир шеj варса, о да һәгигәт вә мәһәббәтдир). Әсарәт зәнчиринә бағланмаг, о мүләввәс геjди чәкмәjә разы олмаjырам». Мәһз елә буна көрә дә о, Истамбулда тәһсилдә икән бош вахтларында «ишчилиjә, гарафәһләлиjә гәрар верир», Султан Әбдүлһәмидә тәбрик көндәрән тәләбәләрә гошулмаг тәклифини исә рәдд едир.

Бөjүк истe'дады илә jанашы мәғрур тәбиәти Һ. Чавидә бәсләнән үмумхалг мәһәббәтинин сәбәби вә рәһни олуб. Салнамә фактлар вә сәнәдләрлә тәсдиг олунур ки, һәлә онунчу илләрин орталарындан башлаjараг бу мәһәббәт вүс'әт тапмаға башлаjыр. Онун Бакыjа һәр кәлиши гәзетләрдә аjрыча геjд едилир, һансы мәктәб вә редаксиjада ишләмәси реклам кими е'лан олунур. Чүнки Чавид өз әгидәсинә үрәкдән, сәмимиjjәтлә инандығы, бағландығы фәлсәфәсинә сәдагәти исрарла вә инадла горуjуб сахлаjыр.

Чавид халгын, өлкәнин сәадәти үчүн мүбаризәнин jолуну, һәр шеjдән әввәл, мәһз камил бир шәхсиjjәт вә әхлаг идеалында, кәнчлиjин тәрбиjә вә тәһсилинин дүзкүн тәшкилиндә ахтарыр, мәктәби вә мүәллими үмумхалг мигjасында интибаһын да, тәнәззүлүн дә сәбәби һесаб едирди: «Бир өлкәнин әһвал-руһиjjәсиндә... фәнни-тәрбиjәнин, әдәбиjjат вә фәлсәфәнин тә'сири инкар олунмаjачаг шеjләрдәндир» («Мүһарибә вә әдәбиjjат» мәгаләси).

Тәсадүфи деjил ки, XX әср Азәрбаjчан әдәбиjjатынын бүтүн көркәмли сәнәт хадимләри кими Һ. Чавид дә әдәбиjjаты вә маарифчилиjи өз шәхсиjjәтиндә вә фәалиjjәтиндә үзви шәкилдә бирләшдирмиш, мүәллим-шаир, мүәллим-драматург вә мүәллим-ичтимаи хадим олмушдур.

Һ. Чавидин халг вә Вәтән мигjасында мүәллимлик фәалиjjәти, мәктәб диварларындан кәнара чыхмыш, театрын сәһнәсиндә вә мәтбуат сәһифәләриндә даһа кениш вүс'әт вә меjдан кәсб етмишдир. Охучуну да, шакирдләрини дә о, һәр шеjдән әввәл, фәрди әхлаги кеjфиjjәтләри вә шәхсиjjәти илә тәрбиjә етмишдир.

Һ. Чавидин шәхсиjjәти һәлә тәләбә икән Нахчыванда

Scanned with ACE Scanner

М. Т. Силгинин мүәллимлик етдији мәктәбдә формалашмаға башлајыр. Һ. Чавидлә Силгинин һәмкар, мәфкурә јолдашы кими достлуғу инди дә мүасирләримиз үчүн бир нүмунә олараг галыр.

Һ. Чавид тәләбә икән тәкчә дәрсләрини охумагла кифајәтләнмәмиш, кениш әдәбијјатла, дөврүнүн фәлсәфәси илә дәриндән таныш олмағы, сијаси һадисәләри өјрәнмәји гаршысына бир мәгсәд кими гојмушдур. Биз онун Истамбулдан һәмјерлиси Г. Шәрифова (әдәбијјатшүнас Әзиз Шәрифин атасыдыр) јаздығы мәктублардан өјрәнирик ки, тәләбә Һ. Чавид Истамбул Дарүлфүнунунда охујаркән өзү үчүн белә бир дәрс чәдвәли тутмушду: «Инди мүкәммәл бир әчнәби дили өјрәнмәјә еһтијачым вар... Ән мәсләһәтчиси будур ки, русчајы өјрәнмәјә чалышалым... Һәр күн дөрд-беш саат охумаг, ики-үч саат да русча чалышмаг». Бүтүн бунлар онун чалышган, һәр шеји өјрәнмәјә чан атан бир тәләбә олдуғундан хәбәр вермәкдәдир.

Јери кәлмишкән демәлијик ки, о, ана дилиндән әлавә түрк әрәб, фарс, рус, күрчү, алман вә с. дилләри дә билирди. Бә'зи дилләри—мәсәлән, күрчү дилини бир нечә һәфтә әрзиндә, алман дилини Алманијаја мүәјјән мүддәтә е'замијјәтә кетдији заман өјрәнә билмишдир. Јаздығы әсәрләрин милли колорити, тәбиилији, зәнкинлији вә бәшәрилији мүәллифин исте'дады илә јанашы, зәһмәтсеврлији, әмәксеврлији вә чалышганлығы илә үзви сурәтдә әлагәдардыр.

Һ. Чавид чох еһтираслы китаб ашиги иди. Онун достлары хатырлајырлар ки, Һ. Чавид ән чох онлара китабла бағлы мурачиәт едирди. А. Шаиг, М. Сејидзадә вә б. өз хатирәләриндә гејд едирләр ки, Һ. Чавид бағa, истираһәт евләринә, һәтта мүаличә олундуғу јерләрә кедәркән онлардан китаб көндәрилмәсини дөнә-дөнә хаһиш едәрди. М. Сејидзадә јазыр ки, мән Һ. Чавидлә илк дәфә вахты илә ишләдијим китабханада таныш олмушам. Сонра о, тез-тез бу китабханаја кәләр, китаблар алыб апарар, охујар вә гајтарарды. Кет-кедә биз досташырдыг. Бир күн мән Һ. Чавиди евимә дә'вәт етдим. О деди ки, әкәр евдә шәхси китабхананда надир китабларын варса, кәләрәм. Бурадан көрмәк чәтин дејил ки, Һ. Чавид достунун евинә китаб алыб охумаг үчүн кәлирмиш.

Халглар, милләтләр арасында достлуг Һ. Чавид поезијасынын ән бөјүк мөвзуларындандыр. Бу һәм дә ондан ирәли кәлир ки, Һ. Чавид өзү чох көзәл дост иди. Онун А. Шаиг,

Scanned with ACE Scanner

А. Сурла достлуғу бир зәрб-мәсәл кими данышылыр. Бу достлуг онларын гаршылыглы сәмимилијиндән вә мүәллимлијиндән ирәли кәлирди. Һ. Ҹавидин А. Шаиглә бир јердә јаздыглары «Әдәбијјат дәрсләри», «Гәваиди әдәбијјат» вә с. дәрсликләр һәр икисинин ушагларын тәрбијәсинә, тә'лиминә бәсләдикләри мәһәббәтдән доғмушдур. Биз бу дәрсликләрдә һәр ики мүәллифин, хүсусән Ҹавидин көзәл әсәрләринин нәшр олундуғуну көрүр вә бу мүәллим-сәнәткарларын кәнҹләрин ҹәмијјәт үчүн, халг үчүн фајдалы вәтәндашлар кими јетишмәсиндә мүһүм рол ојнадыгларына инанырыг.

Һ. Ҹавид сәнәтдә дә, һәјатда да көзәллији севирди. О, чох сәлигәли кејинир, јеришинә, дурушуна, сөзүнә, сөһбәтинә хүсуси фикир верирди. «Чох билиб, аз данышмағы» үстүн тутурду. Мүасирләри дејирдиләр ки, Һ. Ҹавидин ајаггабылары пар-пар јанарды. Һәр ким она әл верәрдисә, бүтүн күнү онун әлиндән гызыл күлүн әтри гохујармыш. Һ. Ҹавидә көрә бүтүн көзәлликләрин мајасы тәмизликдән доғмушдур. О, көзәллик ашиги иди. Тәмизлик вә көзәллик севән шаирин «әсир олдуғу» бир шеј вардырса, о да һәгигәт иди. Көрүндүјү кими, шаир-мүтәфәккир бир инсан олан Һ. Ҹавид һәјатын мә'насыны, фәлсәфәсини көзәлликдә вә һәгигәтдә ахтарырды.

Бунунла белә о, чох садә, сәмими, тәвазөкар бир адам иди. А. Шаиг јазыр ки, орта мәктәб дәрслијиндә тәрҹүмеји-һалыны вермәк үчүн Һ. Ҹавидә мүраҹиәт етдикдә о, зарафатла демишдир:

— Јаз ки, димдијинин сарысы кетмәмиш сәрчә баласыдыр.

Образлы, шән тонда дејилмиш бу сөзләрдә онун өзү һаггында нечә садәликлә данышдығы охуҹуну һејран едир.

Һ. Ҹавид өзү А. Шаигин мүәллимлијинә чох јүксәк гијмәт верирди. Һәмишә дејәрмиш ки, нәдән көрәсән А. Шаигин тәләбәләринин чохусу бөјүк адамлар олурлар? Бу сөзләрдә бөјүк һәсрәт вә гибтә һисси ифадә олунмушдур. Һәгигәтән јүксәк педагоглуг вә мүәллимлик габилијјәтинә малик олан А. Шаиг надир тәләбәләр охутмуш вә көркәмли шәхсијјәтләр јетишдирә билмишдир.

Һ. Ҹавид һәмишә кәнҹлији дә тәмизлијә, доғрулуға, һәгигәтпәрәст олмаға, көзәллијин гәдрини билмәјә, севмәјә вә севилмәјә чағырыр, онун образларыны өз әсәрләриндә дөнә-дөнә вә һәрарәтлә јарадырды.

Scanned with ACE Scanner

Онун шәхсиjjәтинин мә'нәви көзәллиjи бир дә онун халгла, онун мә'нәви-әхлаги кеjфиjjәтләри, ән'әнәси, фолклору илә бағлылыгдан ирәли кәлирди. Бөјүк сәнәткар бүтүн јарадычылығы боју халг әдәбиjjатындан рәнкарәнк үсулларла тә'сирләнмишдир. Халг идракы, халг тәфәккүрүнүн имканлары илә Ҹавид дүнјакөрүшү, Ҹавид дүшүнҹә тәрзи арасында чох гүввәтли јахынлыг, сәсләшмә вардыр. Онун ушаглар үчүн јаздығы әсәрләрдә бу әлагә даһа бариз формададыр. Мә'лум олдуғу кими, Һ. Ҹавиддә һәр шеј үздә дејил, чох-чох дәринликләрдәдир. О, јаздығы әсәрләриндә формадан чох, мәзмуна фикир верир, һадисәләрин, тәсвир етдиjи образларын маһиjjәтинә вармаға сә'ј көстәрирди. «Илк баһар», «Гыз мәктәбиндә», «Чичәк сәркиси», «Шәрг гадыны», «Севинмә, күлмә гузум!...», «Мән истәрәм ки», «Дүн вә бу күн», «Хатирә» вә с. ше'рләриндә мәктәб, мүәллим, шакирд, кәнҹлик вә көзәллик кими објектләр онун тәсвир вә тәһлилиндә олдугҹа мүасир сәпкидә гәләмә алынмышдыр. Бурада мүәллим ләјагәти, шакирд идеалы, тәбиәтин сирли үлвиjjәтләрлә долу гәнирсиз көзәлликләри тәрәннүм олунур, тәрбијә мәсәләләри биринҹи плана чәкилир. Адларыны чәкдиjимиз әсәрләрин һамысы сүжетли лириканын көзәл нүмунәләридир. «Гыз мәктәбиндә» ше'ри ҹәмиси бир сәһифәнин јарысы һәҹминдә дә дејил, 10—12 мисралыг кичик бир әсәрдир. Лакин онун силгәти, әһатә даирәси бөјүк вә кенишдир. Ше'рдә дејилир:

— Гузум, јаврум! Адын нәдир?
— Күлбаһар.
— Пәки, сәнин анан, бабан вармы?
— Вар.
— Насыл зәнкинмидир бабан?
— Әвәт, зәнкин, бәјзадә...
— Өјлә исә кеjдиjин кеjим нечүн бөјлә садә?
Јохму сәнин инҹиләрин, алтун биләрзикләрин?
Сөјлә, јаврум! Һеч сыхылма...
— Вар әфәндим, вар...
лакин
Мүәллимәм һәр күн сөјләр, онларын јох гиjмәти,
Бир гызын анҹаг билкидир, тәмизликдир зиjнәти.

Бурада һәр шеј дејилмишдир. Сәнәткарын мөвгеjи күн кими ајдындыр. Мүәллим образынын вә шакирд сурәтләринин гајәси мә'лумдур. Ше'рин мүасирлиjи исә онун башлыҹа мәзиjjәтидир.

Scanned with ACE Scanner

Диалог шәклиндә јазылмыш «Гыз мәктәбиндә» әсәриндә гыздан кимләри чох севирсән суалына «Атамы, анамы, мүәллимәми вә бир дә бүтүн инсанлары» чавабыны алырлар. Ше'рин тәрбијәви ролуну мүәллиф габартмыш вә мүәллими ата-ана сәвијјәсинә галдырмышдыр.

Диггәт јетирилсә, бурада гојулан мәсәләләр вә галдырылан проблемләр мүасир елми фикирләрлә бир ејнијјәт тәшкил едир. Сәнәткар өз фәһми вә узагкөрәнлији илә заманы габагламышдыр. Мәктәбин, мүәллимин вәзифәләрини дүзкүн мүәјјәнләшдирмишдир. Һәгигәтдә мәктәб кејиниб кечинмәк јери дејил, елм-билик-савад алмаг мәканы, тә'лим-тәрбијә очағыдыр.

Бу јахынларда Азәрбајчан комсомолунун XXXI гурултајы олмушдур. Орада Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев республикамызын бә'зи мәктәбләриндә олан, әшја хәстәлијинә тутулан, көзәллији кејимдә, гызылда көрән мүәллимләри, харичи палтарлар кејән вә пис охујан шакирдләри тәнгид едәрәк демишдир: «Мүәллим садә, тәвазөкар вә сәлигәли олмалы, ишә бәрбәзәкли кәлмәмәлидир. Лакин ајры-ајры мәктәбләрдә мүәллим отаглары мода нүмајиши салонларына, бә'зән исә е'тираф етмәк нә гәдәр ачы олса да, модалы әчнәби малларын јеринә чеврилир. Бунлар мүәллимин нүфузуну сарсыдыр, ушаглара јүксәк мә'нәвијјат ашыламаг имканынын өзүнү принсипчә арадан галдырыр». О, сөзүнә давам едәрәк шакирдләр барәсиндә исә фикрини белә тамамлајырды: «Һәр бир мәктәбли һөкмән форма кејсә, өзүнү јығышдырар, интизама өјрәнәр, һәдсиз дәрәчәдә өвладчанлы валидејнләр ушагларынын баһалы палтар кејиб әдәбазлыг етмәсинә шәраит јаратмаг имканындан мәһрум оларлар». Бу күн ганун шәклини алмыш бу фикирләр халгымызын бәдии дүһасындан вә елми-педагожи ән'әнәләримизин мүтәрәгги тәчрүбәләриндән јаранмышдыр.

Һ. Чавидин вахты илә бәдии шәкилдә ифадә етдији мүлаһизәләри һәјат тәсдигләјир. Мәһз буна көрә дә, Азәрбајчан КП МК-нын Һ. Чавидин анадан олмасынын 100 иллији илә әлагәдар олараг гәбул етдији гәрарда онун әсәрләринин нәшри, тәдгиг вә тәблиғи мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирилмишдир.

Һ. Чавид сәнәти өлмәздир. Онун әсәрләринин тәрбијәви әһәмијјәти бөјүк олуб, заман-заман јашајачыгдыр.

●

Scanned with ACE Scanner

ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ*

Ариф ИБРАҺИМОВ
БШМТИ-нин методисти

IV РУБ (7 һәфтә, 3 күн).

IV СИНИФ (һәфтәдә 2 саат; ҹәми 15 саат).

1. В. Катајев. «Алај оғлу» (парчалар) 3 саат.

а) Әсәрдән I һиссәнин охунмасы, мәзмунунун мәнимсәдилмәси үзрә иш (1 саат).

б) Әсәрдән II һиссәнин охунмасы вә бүтөвлүкдә мәзмунун мәнимсәдилмәси үзрә иш (1 саат).

в) Охунмуш парчаларын јығҹам тәһлили: Әсәрдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси лөвһәләри. Алман фашизминә нифрәт һиссинин ифадәси. Совет адамларынын мәрдлији, мүбаризлији, гәһрәманлығы. Ваня Солнтсев сурәти.

Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и. Диалог һаггында илк мә'лумат (1 саат).

2. **Рабитәли нитгин инкишафы** (2 саат).

а) «Онлар Вәтән уғрунда ҹанларындан кечмишләр» мөвзусунда јохлама инша (1 саат).

б) Јазы ишинин тәсһиһи вә тәһлили (1 саат).

3. Р. Рза. «Доғма, әзиз партија!» (2 саат).

а) Ше'рин охунмасы, фономүнтәхабат материалынын динләнилмәси үзрә иш (1 саат).

б) **Ше'рин јығҹам тәһлили**: Ше'рдә Коммунист Партијасына үмумхалг мәһәббәтинин ифадәси. Партија гәләбәләримизин илһамчысы вә тәшкилатчысыдыр (1 саат).

Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә. Мусиги. С. Рүстәмовун Р. Рзанын «Доғма, әзиз партија» ше'ринә бәстәләдији мусиги.

С и н и ф д ә н х а р и ҹ о х у: А. Твардовски «Ленин вә печгајыран», Н. Бабајев «Ленини көрән көзләр», С. Рүстәм «Дөвләт мәним дөвләтимдир».

4. М. Һүсејн. «Одлу гылынҹ» (2 саат).

а) Һекајәнин охунмасы, фономүнтәхабат материалынын динләнилмәси, мәзмунунун мәнимсәдилмәси (1 саат).

---

* Гејд: материалын әввәли мәҹмуәнин 1981-ҹи ил II—III бурахылышларында чап олунмушдур.

б) Һекајәнин јығчам тәһлили: «Одлу гылынч» Азәрбајчанын гәһрәман кечмишини әкс етдирән бир әсәр кими. Һекајәдә јаделли ишғалчылара гаршы гәһрәманлыг мүбаризәсинин тәсвири. Вараз, Ҹаваһир хатун вә Ҹаваншир сурәтләри (1 саат).

Фәнләрарасы әлагә. **Тарих.** Бабәкин башчылығы илә халг күтләләринин јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризәси (IV синиф).

Синифдәнхарич оху: М. Рзагулузадә «Истәк», «Бабәкин анды».

5. С. С. Ахундов «Нә үчүн?» (1 саат).

Һекајәнин охунмасы, мәзмунунун мәнимсәдилмәси. Әсәрин јығчам тәһлили. 1905-чи ил Ганлы базар күнү чар һөкумәтинин алчаг сијасәтинин ифшасы. Көрпә Ленанын ағыр вә фачиәли һәјаты.

Синифдәнхарич оху: Ә. Мәммәдханлы «Гызыл гөнчәләр», Ә. Садыг «Гәрәнфил».

6. Ҹ. Ҹаббарлы «Диларә» (2 саат).

а) Һекајәнин I һиссәсинин охунмасы, мәзмунунун мәнимсәдилмәси үзәриндә иш (1 саат).

б) Һекајәнин II һиссәсинин охунмасы, мәзмунунун мәнимсәдилмәси; јығчам тәһлили, һекајәдә ингилабдан әввәл зәһмәткешләрин ағыр һәјатынын тәсвири. Фәһлә Бәшир вә арзулары пуч олмуш Диларә сурәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Һекајә һаггында илк анлајыш (1 саат).

7. **Рабитәли нитг инкишафы.** «Диларәнин арзулары нијә пуч олду?» мөвзусунда өјрәдичи инша (1 саат).

8. Синифдәнхарич оху үзрә јекун сөһбәти вә јај тапшырыгларынын верилмәси (1 саат).

9. Иллик тәкрар. Јај тә'тили дөврүндә мүталиә едиләчәк әдәбијјат сијаһысынын верилмәси (1 саат).

V СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, ҹәми 15 саат).

1. Ә. Ҹәмил. «Елләр бајрамы» (2 саат).

а) Ше'рин охунмасы вә мәтнин маһијјәтини өјрәнмәк үзрә иш (1 саат).

б) Әсәрин әзбәр сорушулмасы: јығчам тәһлили. Ше'рдә совет халгларынын меһрибан бир аиләдә јашамасынын тәрәннүмү (1 саат).

2. **Рабитәли нитг инкишафы:** «Медалјон» әсәриндә совет халгларынын достлуғу» мөвзусунда инша јазы (1 саат).

Scanned with ACE Scanner

3. М. Мүшфиг. «Бәхтијар» (2 саат).

а) Ше'рин ифадәли охусу вә мәтн үзәриндә иш (1 саат).

б) «Бәхтијар» ше'ринин фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси; әсәрин әзбәр сорушулмасы вә јығчам тәһлили. Әсәрдә әмәјә вә әмәк адамларына бөјүк мәһәббәтин ифадәси (1 саат).

4. З. Хәлил. «Кремл улдузлары» (1 саат).

Ше'рин охунмасы, мәтн үзәриндә иш; әзбәрләдилмәси вә јығчам тәһлили. Вәтәнимизин символу олан Кремлин бәдии тәрәннүмү.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Метонимија һаггында мә'лумат.

5. М. Дилбази. «Әмәкдир мәним адым» (1 саат).

Ше'рин охунмасы; мәтн үзәриндә иш, әзбәрләдилмәси вә мәзмунунун мәнимсәдилмәси.

6. М. Һүсејн, «Илк сынаг» («Абшерон романындан бир парча) (3 саат).

а) Верилмиш парчаларын I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси (1 саат).

б) Әсәрдән верилмиш парчаларын II һиссәсинин охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш (1 саат).

в) Әсәрин јығчам тәһлили. Нефт сәнајеси уғрунда мүбаризәнин тәсвири. Уста Рамазан вә Таһир сурәтләри (1 саат).

7. Рабитәли нитг инкишафы. «Таһир сурәти нә үчүн хошума кәлди?» мөвзусунда јекун јохлама инша (1 саат).

8. Б. Ваһабзадә. «Мәктәб јоллары» (1 саат).

Ше'рин охунмасы, вал јазысынын динләнилмәси вә мәтн үзәриндә иш. Мәзмунун мәнимсәдилмәси, јығчам тәһлили.

9. Рүб әрзиндә јаздырылмыш инша јазыларын тәһлили (1 саат).

10. Синифдәнхаричи охунун јекунлашдырылмасы:

С. Вурғун. «Пионер маршы», «Дағлар», М. Мүшфиг. «Минкәчевир һәсрәти», Р. Рза. «Ленин», М. Рзагулузадә. «Гу көлү», Б. Ваһабзадә. «Әлләр», «Гызыл медал», Һ. Һүсејнзадә. «Ше'р дејилми?» әсәрләри үзрә (1 саат).

11. Иллик тәкрар. Тә'тил мүддәтиндә мүталиә едиләчәк бәдии әдәбијјат сијаһысынын верилмәси. (Орта мәктәб програмлары. Әдәбијјат, 1980, сәһ 32)[1] (1 саат).

---

[1] ГЕЈД. Бүтүн синифләрдә јај тапшырыглары програмда нөвбәти дәрс или үчүн нәзәрдә тутулмуш синифдәнхарич оху сијаһысына әсасән верилир.

Scanned with ACE Scanner

VI СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, ҹәми 15 саат).

1. И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли. «Узаг саһилләрдә» (3 саат).

а) Повестдән парчаларын I һиссәсинин охунмасы вә мәзмуну үзрә иш (1 саат).

б) Повестдән парчаларын јердә галанларынын охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш (1саат).

в) Әсәрин јығҹам тәһлили: повестдә алман-фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәдә партизан һәрәкатынын әһәмијјәти; Меһди, Анҹелика вә Васја бир мәсләк уғрунда бирләшмиш мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләри кими (1 саат).

Синифдәнхариҹ иш: «Узаг саһилләрдә» бәдии филминә коллектив бахыш.

2. **Рабитәли нитг инкишафы** (2 саат).

а) «Меһди Һүсејнзадә һүнәр символудур» мөвзусунда инша јазмаг (1 саат).

б) Инша јазынын тәһлили; сәһвләр үзәриндә иш, иншада чатышмајан ҹәһәтләрин арадан галдырылмасы (1 саат).

3. Н. Хәзри. «Күнәшлә биркә» (2 саат).

а) Әсәрин охунмасы вә мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш (1 саат).

б) Ше'рин әзбәр сорушулмасы; јығҹам тәһлили. Әсәрдә сосиалист шәһәри Сумгајытын ҹошғун әмәк һәјатынын, зәһмәт адамларынын тәсвири (1 саат).

4. И. Әфәндијев. «Дағлар архасында үч дост» (3 саат).

а) «Кәндә зоотехник кәлир» һиссәсинин охунмасы, мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш. Һәмин парчаја план тутмағы өјрәтмәк (1 саат).

б) «Сәлимәнин дедикләри» парчасынын мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш; план тутмағы өјрәтмәк (1 саат).

в) Романын тәһлили. Әсәрдә халглар достлуғунун тәрәннүмү. Шаһлар, Сәлимә, Һајк, Микола сурәтләри. Әсәрдән чыхан нәтиҹә.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Пејзаж һаггында мә'лумат (1 саат).

Фәндахили әлагә. И. Әфәндијев. «Шәһәрдән кәлән овчу» (IV синиф). М. Һүсејн. «Абшерон» романындан «Илк сынаг» парчасы (V синиф).

5. М. Һүсејн. «Һопһоп» (2 саат).

а) «Комиссар» повестиндән «Һопһоп» парчасынын охунмасы; мәзмун үзәриндә иш, план тутмағы өјрәтмәк (1 саат).

б) Охунмуш парчанын тәһлили. Һекајәдә М. Ә. Сабирин һәјатынын Бакы дөврү. М. Ә. Сабир вә фәһлә һәјаты. Шаирин М. Әзизбәјовла танышлығы, һекајәнин идејасы (1 саат).

Ф ә н д а х и л и ә л а г ә. Е. Ағајев. «Апрел сәһәри» (IV синиф), М. Ибраһимов. «Пәри хала вә Ленин» (V синиф), Ч. Чаббарлы. «Фирузә», Г. Илкин. «Шимал күләји» (VI синиф).

Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә. Тарих. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы.

6. **Рабитәли нитгин инкишафы.** «Сабир поезија күнләри» нә үчүн кечирилир?» мөвзусунда ев иншасы јазмаг (1 саат).

7. Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы: И. Шыхлы. «Консерв гутулары», Е. Ағајев «Балача чекист», К. Һүсејноғлу. «Гуруччу», «Ана», О. Сарывәлли. «Күрчүстан торпағында», М. Һүсејн. «Кәрәм әфсанәси» әсәрләри үзрә (1 саат).

8. Иллик тәкрар. Јај тә'тили мүддәтиндә мүталиә едиләчәк әдәбијјат сијаһысынын верилмәси.

VII СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, чәми 15 саат).

1. И. Әфәндијев. «Баһар сулары» пјесиндән парчалар (3 саат)[1].

а) Пјесдән верилмиш парчаларын мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш (1 саат).

б) Әсәрин тәһлили; мөвзусу вә идејасы. Пјесдә кәнд һәјатынын јүксәлишинин бәдии тәсвири. Уғур сурәти (1 саат).

в) Пјесин көмәкчи сурәтләринин тәһлили. Әсәрдә совет адамларына мәхсус мә'нәви кејфијјәтләрин ифадәси.

Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и. Драм һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси (пәрдә, шәкил, ремарка) (1 саат).

С и н и ф д ә н х а р и ч о х у: И. Әфәндијев. «Баһар сулары», «Маһны дағларда галды».

Ф ә н д а х и л и ә л а г ә. Ә. Вәлијев. «Күлшән» (VI синиф), Әбүлһәсән. «Тамаша гарынын нәвәләри» (VI синиф).

2. Б. Ваһабзадә. «Учун, нәғмәләрим» (3 саат).

а) Ше'рин охунмасы, мәтн үзәриндә иш; мәзмунунун мәнимсәдилмәси (1 саат).

б) Әсәрин фономүнтәхабат материалынын динләнилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш (1 саат).

---

[1] ГЕЈД: Пјесә ајрылмыш вахтын 1 сааты III рүбдә планлашдырылмышдыр.

в) Ше'рин тәһлили. Поемада татар халгынын бөјүк шаири Муса Чәлилә мәһәббәтин ифадәси.

Фәндахили әлагә. М. Чәлил. «Гушчуғаз» (IV синиф), А. Фадејев. «Кәнч гвардија» (VII синиф).

Әдәбијјат нәзәријјәси. Сәрбәст ше'р һаггында илкин анлајыш (1 саат).

Синифдәнхаричоху: С. Вурғун. «Татар халгынын бөјүк шаири». Әсәрләри VI чилд.

3. **Рабитәли нитгин инкишафы.** «Учун, нәғмәләрим» поемасында Муса Чәлилин фашист зинданларында мәрдлијинин вә дөзүмлүлүјүнүн тәрәннүмү» мөвзусунда инша (2 саат).

4. Н. Хәзри. «Күнәшин бачысы» (ихтисарла) 3 саат.

а) Поемадан парчаларын охунмасы вә мәтн үзәриндә иш (1 саат).

б) Әсәрин фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси вә мәзмунунун мәнимсәдилмәси (1 саат).

в) Поеманын тәһлили: әсәрдә әмәк гәһрәманлығынын тәсвири. Севил Газыјеванын әмәксевәрлији. Шаирин әмәк адамларына мүнасибәти (1 саат).

Синифдәнхаричоху: Н. Хәзри. «Сумгајыт сәһифәләри», «Ики Хәзәр», «Күнәшин бачысы» поемасы (бүтөвлүкдә).

Фәндахили әлагә. М. Дилбази. «Әмәкдир мәним адым» (IV синиф), С. Вурғун. «Муған» (VI синиф), Н. Хәзри. «Күнәшлә биркә» (VI синиф).

5. Әдәбијјат нәзәријјәси үзрә биликләрин тәкрары вә системә салынмасы (2 саат).

а) Нәзм вә нәср. Епик, лирик, драматик әсәрләр вә онларын хүсусијјәтләри (1 саат).

б) Бәдии әсәрин композисијасы, сүжети, конфликти, бәдии әсәрдә тәсвир васитәләри, онларын нөвләри (1 саат).

6. Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы (1 саат).

7. Ил әрзиндә кечиләнләрин јекун тәкрары. Јај тә'тили әрзиндә мүталиә едиләчәк әсәрләрин сијаһысынын верилмәси.

VIII СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, чәми 15 саат).

1. М. П. Вагифин һәјат вә јарадычылығы (5 саат).

а) М. П. Вагифин һәјаты, сосиал-сијаси мүһити вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат (1 саат).

б) «Һајыф ки јохдур» гошмасынын охусу, фономүнтәхә-

бат материалынын динләнилмәси, тәһлили. Гошма һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси (1 саат).

в) «Пәри» рәдифли гошманын охусу, фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси, тәһлили. Гошма—көзәлләмә һаггында мә'лумат (1 саат).

г) «Көрмәдим» мүхәммәсинин мәзмуну үзәриндә иш, фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. Мүхәммәс һаггында мә'луматын верилмәси (1 саат).

г) «Көрмәдим» мүхәммәсинин тәһлили; М. П. Вагифин јарадычылығынын сон дөврләриндә ичтимаи мотивләрин гүввәтләнмәси. Мүхәммәс һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси (1 саат).

Синифдәнхарич оху: М. П. Вагиф. «Әсәрләри», М. В. Видади, «Әсәрләри». С. Вурғун. «Шаирин фачиәси».

Фәнда хили әлагә: М. П. Вагиф. «Дурналар» (VI синиф).

Фәнләрарасы әлагә. Тарих. Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Азәрбајчана јүрүшу. Шушанын мүдафиәси. XVIII әсрин ахырларында Азәрбајчан. VII синиф. Мусиги. Р. Мустафајев. «Вагиф» операсы.

2. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат).

«М. П. Вагифин әсәрләриндә һәгиги көзәллијин тәрәннүму», «М. П. Вагиф реализминин хүсусијјәтләри», «М. П. Вагифин јарадычылығында заманәдән шикајәт мотивләри» мөвзуларында вариантларла инша.

3. А. С. Пушкин. «Јевкени Онекин» (4 саат).

а) Рус әдәбијјатынын Пушкинә гәдәрки дөврү һаггында умуми мә'лумат. А. С. Пушкинин һәјаты, ичтимаи мүһити. «Пушкин Литсејдә» бәдии филминә бахыш (1 саат).

б) «Јевкени Онекин» мәнзум романынын мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш. «Пушкин вә декабристләр» адлы диафилмин нүмајиши (1 саат).

в) «Јевкени Онекин» әсәринин мәзмунунун мәнимсәдилмәси. «Јевкени Онекин» диафилминин нүмајиши (1 саат).

г) «Јевкени Онекин» мәнзум романынын тәһлили. Әсәрин мәзмуну вә идејасы. Романда задәкан чәмијјәтинин тәнгиди. Онекин вә Татјана сурәтләри. Онекинин фачиәсинин сәбәбләри (1 саат).

Әдәбијјат нәзәријјәси. Мәнзум роман һаггында мә'лумат.

Синифдәнхарич оху: А. С. Пушкин. «Капитан гызы», «Сибирә мәктуб», «Чаадајевә».

Scanned with ACE Scanner

4. Ә. Фирдовси. «Шаһнамә»дән «Рүстәм вә Сөһраб» дастаны (3 саат).

а) Ә. Фирдовсинин дөврү, һәјаты вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат (1 саат).

б) «Рүстәм вә Сөһраб» дастанындан парчаларын мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш (1 саат).

в) «Рүстәм вә Сөһраб» дастанынын тәһлили. Дастанда Иран вә Түркијә мүһарибәләринин тәсвири. Рүстәм вә Сөһраб сурәтләри (саат).

5. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән билијин системә салынмасы. Јај тә'тили әрзиндә мүталиә едиләҹәк әдәбијјат сијаһысынын верилмәси (1 саат).

IX СИНИФ (һәфтәдә 3 саат, ҹәми 25 саат).

1. М. Ә. Сабирин һәјат вә јарадычылығы (8 саат).

а) «Фәһлә» ше'ринин мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш, фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси (1 саат).

б) «Фәһлә» ше'ринин тәһлили. Ше'рдә иҹтимаи әдаләтсизлијин тәнгиди (1 саат).

Фәндахили әлагә. V синиф, М. Ә. Сабир. «Бакы фәһләләринә», VI синиф, М. Ә. Сабир. «Нә ишим вар».

в) «Әкинчи» ше'ринин мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш, фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси (1 саат).

г) «Әкинчи» ше'ринин тәһлили. Әсәрдә мүлкәдар-буржуа әхлагынын тәнгиди вә ифшасы (1 саат).

Фәндахили әлагә. IV синиф, М. Ә. Сабир «Ҹүтчү».

ғ) «Сәбр ејлә» ше'ринин мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш. Сатиранын вал јазысынын динләнилмәси (1 саат).

д) «Сәбр ејлә» ше'ринин тәһлили. Сатирада көһнә е'тигадларын, зүлмә дөзүмлүлүк, сијаси күтлүк вә эталәтин тәнгиди (1 саат).

е) «Нә јазым?» сатирасынын мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш. Әсәрин фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси (1 саат).

ә) «Нә јазым?» сатирасынын тәһлили. Әсәрдә шаирин вәтәндашлыг борчу. Сабир бөјүк сатирик вә новатор шаир кими (1 саат).

Әдәбијјат нәзәријјәси. Ингилаби сатира һаггында мә'лумат. Сәнәтдә хәлгилик, ән'әнә вә новаторлуг һаггында анлајыш.

2. **Јохлама инша.** «М. Ә. Сабирин јарадычылығында азадлыг, демократија, халглар достлуғу, фикир, сөз, һүгуг

азадлығы уғрунда мүбаризә идејалары», «М. Ә. Сабирин әсәрләриндә ичтиман әдаләтсизлик вә истисмарын тәнгиди», «Сабир јарадычылығында ингилаба чағырыш мотивләри» вә

«Сејли-тә'н өјлә тәмәввүчлә алыб дөврү бәрим.

Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәрјада дурар»

мөвзулары үзрә вариантларла инша (2 саат).

3. Н. Нәримановун һәјат вә јарадычылығы (6 саат).

а) Н. Нәримановун һәјат вә сосиал-сијаси фәалијјәти һаггында умуми мә'лумат (1 саат).

Синифдәнхаричиш: «Улдузлар сөнмүр» бәдии филминә бахыш.

б) Н. Нәримановун јарадычылығы һаггында умуми мә'лумат. Азәрбајчан әдәбијјаты вә сосиал фикринин инкишафында Н. Нәримановун ролу (1 саат).

в) Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романынын I һиссәсинин мәзмуну мәнимсәтмәк үзрә иш (1 саат).

г) «Баһадыр вә Сона» романынын II һиссәсинин мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш (1 саат).

ғ) «Баһадыр вә Сона» романынын тәһлили. Әсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә илк реалист роман кими. Романда халглар достлуғу идејасы.

Ев иншасы. «Баһадыр вә Сона» романында халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик идејасы» (1 саат).

д) «Баһадыр вә Сона» романынын тәһлили. Баһадыр, Сона вә Јусиф сурәтләринин сәчијјәси. Романын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Епик нөв һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси (1 саат).

Синифдәнхаричоху: Н. Нәриманов «Надир шаһ», «Наданлыг», «Пир».

4. Дүнја әдәбијјаты. В. Шекспир. «Һамлет» (4 саат).

а) Шекспирин һәјаты вә јарадычылығы һаггында умуми мә'лумат (1 саат).

б) «Һамлет» фачиәсинин I һиссәсинин мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш (1 саат).

в) «Һамлет» әсәринин јердә галан парчаларынын мәзмунунун мәнимсәдилмәси (1 саат).

г) «Һамлет» фачиәсинин тәһлили. Һамлет сурәти. Әсәр-

Гејд: М. Ә. Сабирин һәјат вә јарадычылығына ајрылмыш вахтын 4 сааты III рүбдә планлашдырылмышдыр.

дә сарај зиддијјәтләринин тәсвири. Шекспир вә Азәрбајҹан театры.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Фаҹиә һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси (1 саат).

Синифдәнхариҹ оху: В. Шекспир. «Отелло».

Ев иншасы. «Һамлет» фаҹиәсиндә сарај зиддијјәтләринин тәсвири».

5. Совет әдәбијјаты үзрә сөһбәтләр (2 саат).

а) ССРИ халгларынын поезијасы: Р. Рождественски. «Реквијем». Е. Межелајтис. «Инсан», Р. Һәмзәтов. «Мәним Дағыстаным», (1 саат).

б) ССРИ халгларынын бәдии нәсри: Ч. Ајтматов. «Көшәк көзү», Ш. Рәшидов. «Галибләр» вә М. Турсунзадә. «Асијанын сәси» әсәрләри үзрә сөһбәт (1 саат).

6. Әдәбијјат нәзәријјәси үзрә верилән билијин системә салынмасы (1 саат).

7. **Иллик тәкрар.** Јај әрзиндә мүталиә едиләҹәк әсәрләрин сијаһысынын верилмәси (1 саат).

X СИНИФ (һәфтәдә 3 саат, ҹәми 24 саат).

1. Р. Рзанын һәјаты вә јарадыҹылығы (6 саат).

а) Р. Рзанын һәјаты вә јарадыҹылығы һаггында үмуми мә'лумат (1 саат).

б) Р. Рзанын јарадыҹылығынын әсас хүсусијјәтләри: һуманизм, вәтәнпәрвәрлик мотивләри. Шаирин сосиал-сијаси лирикасы (1 саат).

в) Р. Рзанын «Ленин» поемасындан парчаларын охунмасы вә мәзмунунун мәнимсәдилмәси (1 саат).

г) Р. Рзанын «Ленин» поемасынын фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси вә мәзмунунун мәнимсәдилмәси (1 саат).

ғ) «Ленин» поемасынын тәһлили: Ленин образы. Ленин ишинин вә фикринин өлмәзлији. Халгын партија илә, рәһбәрлә бирлији идејасы.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Әдәбијјатда ән'әнә вә новаторлуг (1 саат).

Синифдәнхариҹ иш: «Аппасионата» филминә бахыш.

д) «Ленин» поемасынын тәһлили: әсәрин гурулушу, лирик-епик үнсүрләр. Поеманын дили вә бәдии хүсусијјәтләри (1 саат).

Scanned with ACE Scanner

Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә: **Рус әдәбијјаты.** В. Мајаковски «Ленин» поемасы (X синиф).

2. Нитг инкишафы (2 саат).

«Р. Рзанын «Ленин» поемасында Ленин фикринин вә ишинин өлмәзлијин идејасы», «Ленин» поемасында даһи рәһбәрә үмумхалг мәһәббәтинин тәрәннүмү», «Ленин халгларын сәадәти угрунда мүбаризәнин тәшкилатчысыдыр» вә

«Бир ана дөшүндән сүд әмән көрпә,
Милјон аналарын өвлады олду»

мөвзулары үзрә вариантларла инша.

3. М. Ибраһимовун һәјаты вә јарадычылығы (6 саат).

а) М. Ибраһимовун һәјаты вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат (1 саат).

б) М. Ибраһимовун јарадычылығы: һекајәләри, пјесләри вә романлары. «Әсәр нечә јараныр?» адлы фономунтәхәбат материалынын динләнилмәси (1 саат).

в) «Бөјүк дајаг» романындан парчаларын охунмасы, мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш (1 саат).

г) «Бөјүк дајаг» романындан верилмиш јердә галан парчаларын мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш (1 саат).

ғ) «Бөјүк дајаг» романынын тәһлили. Әсәрин мөвзусу. Романда колхоза коллектив рәһбәрлик мәсәләләринин гојулушу вә һәлли. Әсәрин әсас сурәтләринин сәчијјәләндирилмәси: Рүстәм киши, Пәршан вә Маја сурәтләри (1 саат).

Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә. **Тарих.** Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра сосиалист тәсәррүфатынын бәрпасы вә инкишафы (X синиф).

д) «Бөјүк дајаг» романынын тәһлили. Гараш, Сәкинә, Јасты Салман, Лал Һүсејн, Јармәммәд вә Ширзад сурәтләринин сәчијјәси. Әсәрдә аилә-мәишәт мүнасибәтләри. Романын бәдии хүсусијјәтләри (1 саат).

Ев иншасы. «Бөјүк дајаг» романында мүасир колхоз вә она коллектив рәһбәрлик мәсәләләри».

С и н и ф д ә н х а р и ч о х у: М. Ибраһимов. «Кәләчәк күн».

4. ССРИ халглары әдәбијјаты (2 саат).

а) Совет әдәбијјаты чохмилләтли әдәбијјатдыр. В. Мајаковски, М. Шолохов, А. Корнејчук, М. Ауезов, М. Турсунзадә вә М. Шејхзадәнин јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат (1 саат).

Scanned with ACE Scanner

б) Совет әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләри олан Б. Кербабајев, Ч. Ајтматов, А. Исаакјан, Г. Табидзе, Р. Һәмзәтов вә Е. Межелајтисин јарадычылығында бејнәлмиләлчилик ән'әнәләри (1 саат).

5. М. Горки. «Ана» (6 саат).

а) М. Горкинин һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат. «Москвада А. М. Горки музеји» диапозитивинин, јахуд «М. Горки һаггында киносәнәдләри» тәдрис филминин нүмајиш етдирилмәси (1 саат).

б) М. Горкинин илк һекајәләри, роман вә повестләри; драм әсәрләри һаггында мә'лумат.

«В. И. Ленин вә А. М. Горки» диафилминин нүмајиш етдирилмәси (1 саат).

в) «Ана» романындан парчаларын охунмасы вә мәзмунунун мәнимсәдилмәси (1 саат).

г) «Ана» романындан јердә галан парчаларын охунмасы вә мәзмунунун мәнимсәдилмәси (1 саат).

ғ) «Ана» романынын тәһлили. Романда 1905-чи ил ингилабы дөврүндә баш верән әсас сосиал-сијаси һадисәләрин тәсвири. Ингилаби мүбаризә вә инсан характеринин формалашмасы мәсәләләри. Павел Власов сурәтинин сәчијјәләндирилмәси (1 саат).

д) Пелакеја Ниловна сурәти. Әсәрин бәдии хүсусијјәтләри. В. И. Ленин «Ана» романы һаггында. Романын совет әдәбијјатынын инкишафына тә'сири. М. Горки вә Азәрбајчан (1 саат).

Синифдәнхарич иш: «Ана» бәдии филминә бахыш.

Синифдәнхарич оху: А. М. Горки. «В. И. Ленин», һекајә вә пјесләри.

Ев иншасы: «А. М. Горкинин «Ана» романында 1905-чи ил ингилабы дөврүндә баш верән әсас сосиал-сијаси һадисәләрин тәсвири».

6. Мүасир харичи әдәбијјат (2 саат).

а) Мүасир харичи әдәбијјат һаггында гыса мә'лумат. Харичи өлкәләрин әдәбијјатында тәнгиди реализмин инкишафы: Т. Драјзер «Америка фачиәси» романы, Әзиз Несин «Кор дөјүшү» һекајәләр китабы үзрә (1 саат).

б) Мүтәрәгги јазычыларын сосиалист реализми методуна кечмәси: Б. Брехт. «Кураж ана» драмы. Н. Һикмәт. «Гәрибә адам» пјеси. Харичи јазычылар сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризәдә: Е. Һемингуеј «Әлвида силаһ» романы (1 саат).

Scanned with ACE Scanner

БЕЛӘ БИР ВӘСАИТӘ ЗӘРУРИ ЕҺТИЈАЧ ВАР ИДИ

Шаһин СӘФӘРОВ

педагожи елмләр намизәди, республиканын әмәкдар мүәллими

Бәдии әдәбијјатын шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн, дәриндән гавранылмасында әдәбијјат нәзәријјәсинә даир биликләрин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Нәзәри биликләр онлары елә зәрури мәсәләләрлә таныш едир ки, әдәби һадисәләри мәһз онларын көмәјилә марксизм-ленинизм идеолокијасы мөвгејиндән гијмәтләндирмәк, дүзкүн нәтичә чыхарараг онлардан фајдаланмаг мүмкүндүр. Белә бир билији, мә'луматы алмаг үчүн бәдии әдәбијјатын, хүсусән Азәрбајчан әдәбијјатынын ән үмуми вә характер чәһәтләрини әһатә едән, тәтбиг олунан програмларын тәләбләринә чаваб верән дәрс вәсаитинин олмасы зәрури иди. Педагожи елмләр доктору Шәмистан Микајыловун «Әдәбијјат нәзәријјәси» китабынын чапдан чыхмасы (Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1981) тәгдирәлајиг елми-педагожи һадисәдир.

Ш. Микајыловун «Әдәбијјат нәзәријјәси» китабы бир сыра педагожи-психоложи кејфијјәтләрә маликдир ки, бунлар дәрс вәсаити кими онун дәјәрини, фајдалылығыны артырыр.

Һәр шејдән әввәл, вәсаит VIII—X синифләрин әдәбијјат програмларынын тәләбләринә ујғун тәртиб олунмушдур. Јә'ни вәсаитдә елә нәзәри проблемләр изаһыны тапмышдыр ки, бунлары билмәдән, тәдрис просеси илә әлагәләндирмәдән өјрәдилән бәдии әсәрин, әдәби мүһитин ичтимаи, идеја-бәдии, естетик маһијјәтини там дәрк етмәк, гијмәтләндирмәк, нәтичә чыхармаг мүмкүн дејилдир. Вәсаитдә бунлар нәзәрә алындығындан програм материаллары илә верилмәси мәгсәдәујғун һесаб едилән нәзәри мә'луматларын һәчми мүвазилик тәшкил едир.

Азәрбајчан әдәбијјаты истәр форма, истәрсә дә мәзмунча зәнкин олуб, мөһкәм ән'әнәләрә маликдир. Ејни заманда бу әдәбијјат өзүндә јени мүсбәт кејфијјәтләри дә топламышдыр. Јашынын дәгигләшдирилмәси чәтин олан шифаһи халг әдә-

бијјатынын ән гәдим нүмунәләриндән башлајараг мүасир совет әдәбијјатына гәдәр сәнәт инчиләри илә шакирдләри бүтүнлүклә таныш етмәк мүмкүн олмадығы кими, онларын нәзәри хүсусијјәтләринә даир әтрафлы мә'лумат вермәјә дә еһтијач дујулмур. Вәсаитдә һәмин чәһәтләр нәзәрә алынмыш, һаглы олараг икинчи дәрәчәли мә'луматлар һаггында үмуми мә'лумат вермәклә, јахуд садәчә олараг хатырладылмагла кифајәтләнилмишдир.

Тәкмилләшдирилмиш әдәбијјат програмларында бәдии әсәрләрә даир елә үмуми мә'луматларын верилмәси нәзәрдә тутулур ки, артыг тәфәррүата кетмәдән, тә'лим јүкүнү ағырлашдырмадан елмин әсасларыны шакирдләрә чатдырмаг, баша салмаг мүмкүн олсун. Дәрс вәсаитиндә дә бу чәһәтин көзләнилмәси онун мүсбәт кејфијјәтләриндән биридир.

«Әдәбијјат нәзәријјәси» китабынын дәрс вәсаити кими дәјәрини артыран кејфијјәтләрдән бири дә шәрһ олунан нәзәри мәсәләләрин шакирдләрә таныш олан әдәби фактларла, һадисәләрлә әлагәләндириләрәк әсасландырылмасыдыр. Мүәллиф нүмунәләр верәркән ону тәдрис материалларындан, јахуд синифдәнхарич оху үчүн нәзәрдә тутулан бәдии әсәрләрдән кәтирир. Һәмчинин нүмунәләр сечиләркән бу вә ја дикәр синифдә верилмәли (јахуд шакирдләрин билмәли олдуглары) олан мә'луматларын характери нәзәрә алынмышдыр.

Әдәбијјатшүнаслыг елминдә бир сыра мүбаһисәли, һәлл олунмамыш проблемләр мөвчуддур. Үмумтәһсил мәктәбинә мүбаһисәли мәсәләләр кәтирмәк, шакирдләрә зиддијјәтли фикирләр сөјләмәк олмаз. Ш. Микајылов дәрс вәсаитинә верилән бу тәләби нәзәрә алмыш, елми ичтимаијјәтдә даһа мәгбул һесаб едилән, истинад олунан мөвгеји сечмиш, нәзәри мүддәалары да бу бахымдан изаһ етмишдир.

Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында бу күнә гәдәр сабит терминләрин олмамасы әдәбијјат фәнининин тәдриси просесиндә гаршыја чыхан чәтинликләрдән бири олмуш вә олмагдадыр. Әлдә олан әдәбијјат нәзәријјәси китабларында, әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәтләриндә дә, бу вә ја дикәр әдәбијјат мүтәхәссисинин ифадәсиндә бир анлајышын ики, јахуд үч вариантда адландырылмасына инди дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Орта мәктәб шакирдләринин чох тез-тез гаршылашдыглары тәгти-бөлкү, епитет-бәдии тә'јин, истиарә—метафора, метафора—һипербола—шиширтмә, кулминасија—зирвә, рәбт—завјазка—дүјүн, развјазка—дүјүнүн ачылмасы.

Scanned with ACE Scanner

дөрдлүк—мүрәббе, бешлик— мүхәммәс вә с. онларча бу чүр терминин «чохмәртәбәлилији» анлајышларын дүзкүн дәрк олунмасына һәмишә манеә төрәтмишдир. Ш. Микајыловун «Әдәбијјат нәзәријјәси» китабында бу чохвариантлылыгдан узаглашмаға сә'ј көстәрилмәси, һеч шүбһәсиз, тә'лимин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә даһа кениш имкан верә биләр.

Терминләри сечәркән онларын баша дүшүлмә дәрәчәсинин нәзәрә алынмасы елми-педагожи тәләбләр бахымындан даһа дүзкүндүр. Мәсәлән, «риторик суал» әвәзинә «бәдии суал», «иронија» әвәзинә «кинајә», «һипербола» әвәзинә «мүбалиғә» вә с. ишләдилмәси, фикримизчә мәгсәдәујғундур.

Мүәллиф һаглы олараг шакирдләрин бу вә ја дикәр мәнбәләрдә гаршылаша биләчәкләрини нәзәрә алараг терминләрин адларыны да вермишдир.

«Әдәбијјат нәзәријјәси» китабыны мә'лум һәгигәтләрин топлусу, әдәбијјатшүнаслығын садәчә олараг орта мәктәб курсуна ујғунлашдырылмасы кими гәбул етмәк олмаз. Доғрудур, вәсаитдә филолокија елминин бу вахта гәдәрки наилијјәтләри нәзәрә алынмыш вә ондан истифадә едилмишдир. Лакин о (вәсаит) истәр мә'лум елми мүддәаларын, истәрсә дә һәләлик мүбаһисәли мәсәләләрин шәрһиндә тамамилә орижиналдыр, филолокија елмини дә јени гәнаәтләрлә зәнкинләшдирир.

Дәрс вәсаитиндә мараглы һиссәләрдән бири дә «Азәрбајчан әдәбијјатында ишләнән ше'р вәзнләри» адлы бөлмәдир. Мүәллиф һәр вәзнин спесифик хүсусијјәтини әдәбијјатымыздан кәтирилән сәчијјәви мисаллар үзәриндә изаһ едир.

Бәдии тәсвир вә бәдии ифадә васитәләри, метод, әдәби чәрәјан анлајышларынын изаһында мүәллиф орижинал јол сечмиш, онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини инандырычы шәкилдә вермишдир.

«Ифадә васитәләри бүтөв ифадә, чүмлә илә бағлы олмасы чәһәтдән тәсвир васитәләриндән фәргләнир. Ифадә васитәләри чүмлә, там фикир шәклиндә чыхыш етдији үчүн әдәбијјатшүнаслыгда бунлара поетик синтаксис, јахуд синтактик фигурлар да дејилир» (сәһ. 192). Көрүндүјү кими, изаһат олдугча садә вә ајдын, елми мөвге бахымындан дүзкүн вә әсаслыдыр. Ифадә васитәләри вә тәсвир васитәләри нәинки шакирдләр үчүн, еләчә дә узун мүддәт Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы үчүн мүбаһисәли, зиддијјәтли проблемләрдән ол-

Scanned with ACE Scanner

мушдур. Фикримизчә, Ш. Микајылов бу мүбаһисәләрә сон гојмаға сә'ј етмиш вә инандырычы фикир сөјләмишдир.

Ола биләр ки, әдәбијјатшүнаслыг елми инкишаф етдикчә, јени-јени мүддәаларла зәнкинләшдикчә әдәби метод, әдәби чәрәјан, әдәби мәктәб истилаһлары кенишләнсин, даһа да дәгигләшсин вә индики мә'насындан фәргли мә'на дашысын. Лакин елмин һазыркы вәзијјәти үчүн Ш. Микајыловун мөвгеји дүзкүн, анлашыглы вә сәчијјәвидир. Әлбәттә, ола билсин ки, бу тә'рифләри һаггында елми мүбаһисә ачмаг, мүхтәлиф фикир мүбадиләси јүрүтмәк олар. Лакин бу, үмумијјәтлә, әдәбијјатшүнаслығын проблеми, вәзифәсидир. Орта мәктәб үчүн дәрс вәсаити кими нәзәрдә тутулмуш бу китабда исә мүәллифин мөвгеји, фикримизчә, тамамилә дүзкүндүр.

Ш. Микајылов мәсәләләрин изаһында мә'луматлар чохлуғуна, лүзумсуз садаланмалара јол вермәмишдир. Вәсаитдә ситатчылыг һисс олунмур. Китаб дәрс вәсаити кими нәзәрдә тутулдуғундан бу мөвге дүзкүн һесаб олуна биләр.

Орта мәктәб үчүн нәзәрдә тутулан дәрсликләрин гаршысында гојулан тәләбләрдән бири шакирдләрин фикри фәаллығыны инкишаф етдирмәк, онларын әдәбијјат нәзәријјәси материаллары үзәриндә мүстәгил ишләмәләринә имкан јаратмагдыр. Дәрсликләрдә бу функсијаны, әсасән, суал вә тапшырыглар өдәјир. Һаггында сөһбәт кедән дәрс вәсаитиндә һәр бөлмәдән сонра мүвафиг суал вә тапшырыглар гојулмушдур. Ону да гејд едәк ки, һәмин суал вә тапшырыглар педагожи тәләбләр бахымындан дүзкүн гојулмуш вә вәсаитин гаршысында гојулан мәгсәд вә вәзифәјә ујғундур.

Ш. Микајыловун «Әдәбијјат нәзәријјәси» китабы педагожи коллективләр, педагокика вә әдәбијјатшүнаслыг елмләринә көзәл төһфәдир.

Scanned with ACE Scanner

ФАЈДАЛЫ КИТАБ

Шамхәлил МӘММӘДОВ
Бакыдакы М. Һүсејнзадә адына 19 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими

КӨРКӘМЛИ совет фолклоршүнас алими В. Ј. Пропп фолклорун спесификасындан бәһс едәрәк көстәрирди ки, һазырда һеч бир һуманитар тәдгигат шифаһи әдәбијјат арашдырмалары олмадан өтүшмүр. Бу фикри бир гәдәр дә кенишләндириб демәк олар ки, бу күн фолклор дәгиг елмләр саһәсиндә дә мәнбә, гајнаг кими истифадә олунмагдадыр. Мәгсәд һеч дә бу мөвзуда сөһбәт ачмаг дејилдир. Демәли, фолклор сәнәтин, ичтимаи шүурун елә бир сәрвәтидир ки, она даим мүрачиәт вә истинад олунур. Кәнч нәслин бу зәнкин сәрвәтә истигамәтләндирилмәси вә фолклорун дәриндән өјрәдилмәси зәруријјәти ортаја чыхыр. Бу ишин сәмәрәлилији илк нөвбәдә мүвафиг елми-нәзәри, елми-күтләви әдәбијјатын олмасы илә шәртләнир. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын али вә орта мәктәбләримиздә тәдрисинин бөјүк бир тарихи вардыр. Орта мәктәбләримиздә фолклорун тәдриси мәсәләләринә аид методик вәсаит чап олунмуш, әдәбијјат нәзәријјәси китабларында бу вә ја дикәр жанр һаггында мүәјјән нәзәри билик верилмишдир. Лакин бүтөвлүкдә Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын жанрларынын, фолклорун естетикасынын өјрәнилдији китаблар 12 ил әввәл чап олунмушдур. (В. Вәлијевин АДУ нәшријјаты, И. Бабајевлә П. Әфәндијевин «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш китаблары нәзәрдә тутулур). Сон вахлар республикамызда фолклорун тәблиғи вә нәшри кениш вүс'әт алмыш, кениш күтлә тәрәфиндән марагла гаршыланмышдыр. Бу кениш мараға мүвафиг олараг ири һәчмли китабын чапы зәруриләшмишдир. Профессор П. Әфәндијевин «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты» әсәри бу чәһәтдән мараглы, фајдалы вә дәјәрлидир.

25 чап вәрәги һәчминдә олан китаб мүәллифин чохиллик али мәктәб педагожи тәчрүбәсинин, узунмүддәтли елми ахтарышларынын мәһсулудур.

Индијә гәдәр чап олунмуш мүвафиг китабларла бу әсәри фәргләндирән бир сыра чәһәтләри гејд едәк. Әввәла, илк

Scanned with ACE Scanner

дәфә оларар китабда бүтөв бир бөлмәдә (үчүнчү бөлмә) Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын совет дөврү кениш шәкилдә өјрәнилмиш. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын шифаһи халг әдәбијјатынын тәдгиги вә нәшри саһәсиндә кениш перспективләр ачдығы көстәрилмишдир. Мүәллиф совет дөврү шифаһи әдәбијјатымызы үч заман даирәсиндә арашдырмыш, Азәрбајҹан ашыг јарадычылығынын көркәмли нүмајәндәләри барәдә марағлы, јадда галан, өјрәдичи материаллар вермишдир.

Беләликлә, профессор П. Әфәндијев бу саһәдә олан бошлуғу долдурмағы гаршыја мәгсәд гојмуш вә мүвәффәг олмушдур.

Биринчи бөлмәдә исә мүәллиф үмуми принсипә мүвафиг оларар марксизм-ленинизм классикләринин шифаһи халг әдәбијјаты һаггында фикирләринин шәрһини вермишдир. П. Әфәндијев фолклоршүнаслығын инкишаф тарихи, о ҹүмләдән Азәрбајҹан фолклоршүнаслығы, онун совет дөврү һаггында марағлы мә'луматларла охуҹуну таныш едир. Әсәр орта мәктәбдә фолклорумузу тәдрис вә тәблиғ едән әдәбијјат мүәллимләри үчүн дә марағлы вә фајдалыдыр.

Мә'лумдур ки, орта мәктәбдә фолклорумузун бир сыра жанрлары барәдә билик верилмәси тәләб олунур. Китабын икинҹи бөлмәси ән ири һәҹмли олуб, жанрлар системи (әмәк нәғмәләри, тапмаҹалар, ләтифәләр, бајатылар вә с.) һаггында охуҹулара кениш информасија чатдырыр.

Китабын башга бир мәзијјәти онун сонунда верилмиш ики мәсәлә илә бағлыдыр. Һазырда Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын јазылы әдәбијјатла гаршылыглы әлагәси вә тә'сири мәсәләләри кениш шәкилдә өјрәнилир. Фолклор әдәбијјат, мәдәнијјәт вә инҹәсәнәтин бир компоненти кими хүсуси јер тутур, бәдии јарадыҹылыгда кениш шәкилдә истинад вә истифадә олунмагдадыр. Китабын «Фолклор вә јазылы әдәбијјат» һиссәсиндә классик јазылы әдәбијјатымыздан башламыш, совет дөврү әдәбијјатымызын нүмајәндәләринин фолклордан бәһрәләнмәләри фактлары арашдырылмыш, гејд олунмуш, өјрәнилмишдир.

Һазырда фолклорун өјрәнилмәси вә топланмасы саһәсиндә мәктәбләримиздә кениш иш көрүлмәкдәдир. Бу саһәдә мүәллимләримизин мүвафиг вәсаитә еһтијаҹы вардыр. «Фолклору неҹә топламалы» адлы бөлмә бу бахымдан мүәллимләримиз үчүн дә марағлы вә өјрәдичи олаҹагдыр.

Scanned with ACE Scanner

25 гәпик

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 3

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку—1982

Scanned with ACE Scanner